

Kent, Limanı ve Tersanesi: Bizans-Ceneviz-Türk Üçgenindeki Anaia/Kadıkalesi'nin (Kuşadası) XIII.-XIV. Yüzyıl Tarihsel Topoğrafyası

The City, Its Port and Its Dockyard: 13th-14th Century Historical Topography of Anaia/Kadıkalesi (Kuşadası) in a Byzantine-Genoese-Turkish Triangle

Hasan Sercan SAĞLAM¹

Suna ÇAĞAPTAY²

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Doç. Dr. Hasan Sercan SAĞLAM

¹ Koç Üniversitesi

Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Merkezi (GABAM),
İstanbul, Türkiye

² Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Doç. Dr., Fen ve Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü,
Muğla, Türkiye

H.S.S. ORCID: [0000-0002-6621-0436](https://orcid.org/0000-0002-6621-0436)

e-mail: saglam.h.sercan@gmail.com

S.Ç. ORCID: [0000-0002-4362-4134](https://orcid.org/0000-0002-4362-4134)

e-mail: sunacagaptay@mu.edu.tr

Başvuru/Submitted: 02.01.2025

Kabul/Accepted: 30.05.2025

Atıf: Sağlam, Hasan Sercan; Çağaptay, Suna “Kent, Limanı ve Tersanesi: Bizans-Ceneviz-Türk Üçgenindeki Anaia/Kadıkalesi'nin (Kuşadası) XIII.-XIV. Yüzyıl Tarihsel Topoğrafyası”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Haziran 2025): 273-300.

Citation: Sağlam, Hasan Sercan; Çağaptay, Suna, “The City, its Port and its Dockyard: 13th-14th Century Historical Topography of Anaia/Kadıkalesi (Kuşadası) in a Byzantine-Genoese-Turkish Triangle”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (June 2025): 273-300.

Lisans/License:

Öz– Bu makale, Anadolu'nun Ege kıyısında bulunan antik bir höyük yerleşimi olan Anaia/Kadıkalesi'nin (Kuşadası, Aydın) Geç Bizans Dönemi tarihsel topoğrafyasını incelemektedir. Ceneviz ve Venedik arşiv kayıtları ile portolan haritaları ve metinleri gibi kartografik veriler de dahil olmak üzere, çeşitli birincil kaynakları kapsamlı bir şekilde yeniden gözden geçirilerek, Anaia'da varlığı bilinen limanın yeri ve bununla ilişkili denizsel altyapıyla ilgili bir süredir devam eden akademik tartışmayı yeniden ele almaktadır. Çalışma, söz konusu limanı, yerleşmenin Geç Ortaçağ kentsel ve ekonomik çerçevesinin çok daha geniş bağlamı içine yerleştirerek, bölgesel ölçekte deniz ulaşım ağlarındaki ve ilgili sürekliliğindeki tanımlı rolünü vurgulamaktadır. Makaledeki önemli bir odak noktası, yine yazılı kanıtlara dayanarak, Aydınoğulları Dönemi'ne kadar faaliyette kaldığı anlaşılan merkezi bir Geç Bizans Dönemi tersanesinin varlığıdır. Metinlerde geçen bu yapı, sahil şeridinde bulunan yapı kalıntılarıyla da sıranmaktadır. Aynı bölgedeki siyasi hakimiyet değişmesine rağmen, denizcilik faaliyetlerinin buradaki sürekliliği vurgulanmaktadır. Makaledeki disiplinlerarası yaklaşım, Anaia kentsel egemenlik sahası ve denizsel kullanımına dair mevcut anlayışımızı detaylandırmak amacıyla, arkeolojik, yazılı ve kartografik analizleri bir arada içerir. Bunlar yardımıyla, limanı höyük yerleşiminin birkaç kilometre kuzeyine konumlandırır. Limanın uzun süreli kullanımı için yeni bir hipotez önerdiğimiz makalede, Geç Bizans Dönemi ve Bizans hakimiyeti sonrasında erken yıllardaki höyük yerleşiminde, kara ve deniz arasındaki etkileşim hakkında tartışmalara katkıda bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler– Cenevizliler, Anaia, Kadıkalesi, Kent Tarihi, Tarihsel Topoğrafya, Denizcilik, Liman.

Abstract– This article examines the Late Byzantine Period historical topography of Anaia/Kadıkalesi (Kuşadası, Aydın), an ancient mound settlement located on the Aegean coast of Asia Minor. By thoroughly reconsidering primary sources, including Genoese and Venetian archival records and cartographic evidence such as portolan charts and texts, it readdresses the longstanding debate concerning the location of Anaia's harbor and its associated maritime infrastructure. The study situates the harbor within the broader context of the settlement's Late Medieval urban and economic landscape, emphasizing its role in regional maritime networks and continuity. A key focus is the presence of a central Late Byzantine dockyard, which, based on the written evidence, for which we also tap in the archaeological evidence found immediately on the shoreline of the mound, remained operational into the Aydinid Period, highlighting a continuity of maritime activity despite shifting political dominion in the same area. This multidisciplinary approach integrates archaeological, textual and cartographic analyses to refine our understanding of Anaia's urban expansion area and its maritime functions. Proposing a new hypothesis for the harbor's place, which was located a few kilometers to the north of the mound, this article argues its long history of operation and contributes to discussions about the interplay between land and sea in the Late Byzantine and early post-Byzantine mound settlement.

Keywords– Genoese, Anaia, Kadıkalesi, Urban History, Historical Topography, Navigation, Harbor.

Yayın Tarihi	26 Haziran 2025
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı – İntihal.Net
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Ortaçağ Araştırmaları Dergisi Alan Editörü ve makalenin ikinci yazarı Suna Çağaptay, makalenin gönderildiği tarihten yayınlandığı tarihe kadar dergide hiçbir görev almamış ve durumu pasif hale getirilmiştir. Her iki yazar eşit oranda katkı sunmuştur.
Finansman	Makale kapsamında kısaca değinilen ve “sözde gümrük binası” olarak tanımlanan arkeolojik bağlamın kazısı için 21.05.2024 tarih ve 8503 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararı ile Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü’nden izin ve maddi destek, ayrıca Mary Jaharis Center for Byzantine Art and Culture at Hellenic College Holy Cross’tan (Massachusetts, ABD) saha araştırma hibesi alınmıştır. Arşiv ve ikincil kaynak araştırması için herhangi bir hibe veya kaynak kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 June 2025
Reviewers	Single Anonymized - One Internal (Editor-board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes – İntihal.Net
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	Suna Çağaptay, Field Editor of Ortacag Arastirmaları Dergisi and the second author of the article, did not take on any duties in the journal from the date the article was submitted until the date it was published, and her status was made inactive. Both authors contributed equally.
Grant Support	For the excavation of the archaeological context briefly mentioned in the article and referred to as the “so-called customs building”, permission and financial support were obtained from the General Directorate of Cultural Heritage and Museums of the Ministry of Culture and Tourism through Presidential Decree No. 8503 dated May 21, 2024, as well as a field research grant from the Mary Jaharis Center for Byzantine Art and Culture at Hellenic College Holy Cross (Massachusetts, USA). No grant or funding was used for the archival and secondary source research.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

As an ancient settlement located on the Aegean coast of Asia Minor, approximately 12 kilometers south of Kuşadası and opposite the island of Samos, Anaia (known as Kadıkalesi in Turkish) has been inhabited since the Late Chalcolithic Period and has a deep and striking stratigraphic record through archaeological as well as epigraphic findings and written sources, with striking findings from the Late Bronze and Early Iron Age Periods, dating from 3500 BC to the end of the 19th century. This article reevaluates the historical topography of Anaia/Kadıkalesi, focusing on its harbor and maritime

infrastructure during the Late Byzantine Period. Drawing upon diverse primary sources, particularly archival documents from Genoese and Venetian collections, as well as various portolan charts and texts, the study revisits the scholarly discourse on the harbor's location and its broader significance. The findings suggest that Anaia's waterfront, central to the settlement's urban and economic framework in the Late Middle Ages, included a shipyard that likely remained functional into the Early Beyliks Period, underscoring the continuity of maritime activities despite shifts in political authority. By synthesizing textual and cartographic evidence, the article proposes a new hypothesis about the harbor's precise location and role in Anaia, offering fresh insights into the city's integration into regional maritime networks and its spatial transformation over time.

The study places these findings within a broader historical and geographical context, enhancing our understanding of the region's development. Over time, Ephesos/Agios Theologos (known as Ayasuluk/Selçuk in Turkish) gradually lost its prominence as it became distanced from the sea and fell into decline. This shift prompted significant changes in regional maritime dynamics during the Beylik and early Ottoman periods. To the north, the fortified harbor of Ayasuluk, constructed between 1330 and 1340 along the Pamucak coastline, emerged as a new maritime hub. To the south, Anaia maintained its importance as a Late Byzantine military dockyard next to its urban center until the early 14th century, supplemented by a slightly distant anchorage, known in the Ottoman period as the pier of Aya Yorgi (a common Turkish variation of Agios Georgios), near the modern-day Cape Aslan. This simple mooring site lacked sophisticated infrastructure but functioned as an auxiliary to Anaia's maritime facilities and was nevertheless a trade harbor, especially in the Genoese overseas commercial network. However, by the mid-16th century, Anaia and Ayasuluk had both diminished in maritime importance. Dimitrios Tagias, writing in the 1550s, described Anaia as a desolate ruin, reflecting its declining sea trade.

The dramatic decline mentioned above prompted the Ottomans to develop a new maritime strategy in the region. Between the late 16th and early 17th centuries, they constructed a modern, fortified harbor city designed to meet the demands of a growing and increasingly interconnected maritime economy. This settlement, namely Kuşadası (which the contemporary Western sources often called Scalanova), was strategically positioned and equipped with robust infrastructure to support regional and interregional trade. It represents the culmination of a long chain of maritime topographical developments in the Byzantine-Genoese-Turkish triangle, linking the region's past to its Ottoman times. By combining detailed archival research with cartographic analysis, this study contributes to the discourse on Anaia's historical topography and maritime legacy. It not only refines existing hypotheses about the harbor's location and usage but also situates these findings within the larger narrative of regional transformation.

This multidisciplinary approach displays the interconnectedness of land and sea in shaping the historical trajectory of settlements along the Aegean coast, highlighting Anaia's pivotal role in the evolving maritime landscape of the Late Byzantine and earlier Turkish periods. The research ultimately enhances our understanding of the socio-economic and political shifts that shaped the Kuşadası region during this transitional era. Finally, the study also underscores the critical role of interdisciplinary approaches in archaeology and urban studies, where revisiting established hypotheses with fresh perspectives is as vital as uncovering new evidence to illuminate previously unexplored subjects to deepen our understanding of complex historical landscapes in constant change.

GİRİŞ

Kuşadası'nın yaklaşık 12 km güneyinde ve Sisam Adası'nın (Samos) karşısında konumlanan Anaia (Türkçede bilinen adıyla Kadıkalesi), Geç Kalkolitik Dönem'den itibaren iskan edilmiştir. Geç Tunç ve Erken Demir dönemlerine ait çarpıcı buluntularla MÖ 3500'lerden XIX. yüzyılın sonuna kadar uzanan yelpazede, arkeolojik ve epigrafik buluntular yanında yazılı kaynaklar aracılığıyla, derin ve çarpıcı bir stratigrafik kayda sahiptir.¹ Ege Üniversitesi'nden Prof. Dr. Zeynep Mercangöz ve ekibinin 2001-2021 yıllarında yürüttüğü kazılar esnasında ağırlıklı olarak Geç Bizans Dönemi (XIII. ve XIV. yüzyıllar) malzemesine odaklanılmıştır. Prof. Dr. Mercangöz'ün Türkiye'de Laskaris dönemi sanatı ve mimarisinin önde gelen uzmanı olması dikkate alındığında, 2001-2021 yıllarındaki çalışmaların bir "ayrıcalıklı odak noktasına" sahip olması şaşırtıcı değildir. Bu ayrıcalıklı odak ise çıkan malzemelerin çalışılması esnasında ayrımcı bir yaklaşıma neden olmuştur. Kentsel analizlere pek odaklanılmayan ve yalnızca Geç Bizans Dönemi seramik ve cam üretimi konusunda değerlendirmeler yapılan tezlere ve yayınlara ağırlık verilmiştir.²

Ancak, 2022 yılından bu yana yürüttüğümüz bütünleşik yeni dönem çalışmaları, Anaia'nın yalnızca Bizans öncesi ve sonrasında değil, aynı zamanda Bizans kronolojisi içinde derin ve girift bir stratigrafiye sahip olduğunu göstermektedir. Bunun da en güzel örneğini, V. yüzyıl ortasında inşa edilen bazilikal kilisenin üzerinde yükseldiği tonozlu altyapıda verebiliriz. Ayazma olarak inşa edilen bu yapı, tonozlarında muhtemelen "Musa Peygamberin Kızıldeniz'i Geçiş'i"ni, ya da Eski veya Yeni Ahit'ten apokrif bir sahnenin tasvir edildiği zengin bir fresk programına ev sahipliği yapar. Bu hidrografik ve ikonografik çerçeve, *Codex Theodosianus*'tan 2.8.18 maddesinin tebliğ edildiği, yani Pazar günlerinin yalnızca ibadete ayrılması gerektiğini ve uymayanlara ölüm cezası verileceğini ilan eden *in-situ* epigrafik buluntuyla taçlanır.³ Benzer şekilde, bazilikal kilisenin batısında konumlanan vaftizhane, gömü şapeli, küçük kilise; bunların yanı sıra şarap, zeytinyağı, metal, seramik, kemik ve taş objeler ile cam üretimine işaret eden mekanların bulunması, V. yüzyıldan XIV. yüzyıl başına kadar Bizans Dönemi dini, sosyal ve ticari hayatının varlığını kesinleştirir. Ancak, XIV. yüzyılın başından, höyük üstünde siperlerin ve bir mescidin inşa edildiği XIX. yüzyıla kadar Anaia'da nasıl bir hayat vardı? 2001-2021 yıllarında yapılan kazılarda üst kotlardan gelen ve Türkiye genelinde yapılan kazılarda Anadolu Beylikleri katmanlarıyla ilişkilendirilen kazıma dekorlu sırsız seramik kapları ve Aydınogulları Beyliği dönemi sikkelerini mimari açıdan nasıl bir katmanlaşmayla ilişkilendirebiliriz?

2001-2021 yıllarında önceki kazı başkanlığı döneminde yapılan arkeolojik araştırmaları bütüncül bir çerçeveye oturtabilmek, mimariyi ve malzeme buluntularını hem art zamanlı hem de eş zamanlı incelemek hedeflerimize ön hazırlık olması amacıyla bu makaleyi yazmaya karar verdik. Zira, çarpıcı,

Yazar notu: Anaia'da saha ve arşiv çalışmalarımıza verilen izin ve maddi destek için Kültür ve Turizm Bakanlığı'na, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, Geleceğe Miras Projesi Şube Müdürlüğü'ne, Kuşadası Belediyesi'ne ve 2024 yılında bu makalenin değindiği konulara arkeolojik veri sağlayan saha araştırması hibesi için Mary Jaharis Center for Byzantine Art and Culture at Hellenic College Holy Cross'a (Massachusetts, ABD) teşekkürü borç biliriz.

¹ Bu konuda yakın zamanda yayımlanmış olan çalışmalar için bkz. Özden Ürkmez, "Geç Tunç ve Demir Çağı'nda Anaia: Arkeolojik ve Epigrafik Veriler Işığında Yorumlar," *Tarih İncelemeleri Dergisi* 39, no. 1 (2024): 445-476; Engin Akdeniz, "Kuşadası Kadıkalesi Kazısında Bulunan Bir Hitit Heykeli," *OLBA* 9 (2004): 21-57; "A New Excavation in Western Anatolia: Kadıkalesi (Ancient Anaia) – A Preliminary Report for Prehistoric-Protohistoric Results 2001-2005," *OLBA* 13 (2006): 1-34; "Kadıkalesi Kazısı Miken Buluntuları," *Arkeoloji Dergisi* 9 (2007): 35-59; "Kuşadası Kadıkalesi Kazısının İlk Sonuçlarının Prehistorik-Protohistoric Açısından Genel Bir Değerlendirilmesi," *Sempozyum "Geçmişten Geleceğe Kuşadası" II, 4-9 Kasım 2008*, ed. Ayşe Günbey Şerifoğlu (Kuşadası: Kuşadası Belediyesi, 2008), 25-47.

² Bkz. Zeynep Mercangöz, *Bizanslı Ustalar - Latin Patronlar* (İstanbul: Ege Yayınları, 2013), *Passim*. Makalemizi yayın için değerlendirilmek üzere teslim ettiğimiz Ocak 2025'te, aşağıda dipnot 3'te listelediğimiz Aralık 2024'te yayımlanan ve konvansiyonel mimari analizlerin yer aldığı iki yayın istisna olarak kabul edilebilir.

³ Hasan Malay, "A New Inscription from Anaia: Greek Translation of Codex Theod. 2.8.18 (on Stopping Litigation on Sunday)," *Epigraphica Anatolica* 53 (2020): 173-177. Anaia'da Prof. Dr. Zeynep Mercangöz başkanlığı döneminde 2011, 2015 ve 2017 yıllarında yapılan kazılarda kısmen keşfedilen ve 2022'de bu makalenin ikinci yazarının bilimsel sorumluluğu ve Aydın Arkeoloji Müzesi başkanlığında Türk Tarih Kurumu'ndan alınan (TP4-1260) numaralı proje desteğiyle tamamlanan çalışmaların yakın zamanda yayımlanan ilk analizi için bkz. Zeynep Mercangöz, "The Notable Byzantine Religious Findings From Kuşadası, Kadıkalesi/Anaia Excavations in 2001-2022," *A Century of Byzantine Studies in Turkey: Papers From the Sixth International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium, 22-24 June 2023*, ed. Engin Akyürek ve Merve Özkılıç (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2024), 435-466; a.g.y. "Mimari ve Küçük Buluntularıyla Kadıkalesi'ndeki Anıtsal Kilise," *Kültürel Zenginlikler: Sanat Tarihi ve Mimari Alanında Akademik İncelemeler*, ed. Gülgün Köroğlu vd., (İstanbul: Atlas Akademik Yayınları, 2024), 369-391. Çok katmanlı ve çok işlevli bu önemli yapının kutsal ve kamusal alan irdellemelerine odaklanan bağlamsal analizine dair yayın çalışmamız halen sürmektedir.

yaygın ve uzun kronolojisiyle özellikle Geç Bizans Dönemi'nde Anaia'daki stratigrafide siyasi gücün değişmesinden kaynaklı kırılmalar ve kesintilere rağmen devamlılık konusuna dikkat çekmek, bunu da bölgesel bir bağlama oturtmak istiyoruz.⁴ Bu noktada, yazılı kaynaklar ve arşiv belgeleri yardımıyla Anaia'nın Geç Bizans Dönemi'nde Akdeniz'deki dev ticari güçlerle olan ilişkisine bakmak, yerleşim vasfını tanımlamak ve bunun Geç Bizans ardından gelen Aydınöğulları Dönemi'nde ne denli etkili olduğunu sorgulamak amacındayız. Dolayısıyla bu makale, Kadıkalesi/Anaia'daki kapsamlı arkeolojik çalışmaların tarihçesi ve sonuçlarına ek olarak, kazı alanımızın uzun geçmişindeki kültürel ve tarihi peyzaj kurgusunu da sorgulamak amacıyla yola çıkan ekip çalışmamızın öncül bir adımıdır.

Makalemizin odağı belirlenirken, Anaia'ya yönelik akademik yazına dağılmış ve bir kısmı zamanla anonimleşmiş argümanların bulunduğu yayınların tamamına tek tek değinilmek yerine, bunları halihazırda bir arada ele alarak tartışmış, bu esnada kentin Geç Bizans Dönemi birincil kaynaklarını da etraflıca derlemiş bazı güncel çalışmaları dikkate almaya özen gösterdik. Makale kapsamındaki yeni argümanları ise ilgili birincil kaynakları interdisipliner bir çerçevede doğrudan inceleyerek inşa etmeye çalıştık. Güncel araştırmalardan, örneğin, Mercangöz, Kadıkalesi'nin bir Bizans yerleşmesi olan Anaia'yı ve Anaia'nın limanını koruduğunu belirtirken, bu kalenin aslında doğrudan limanı korumak amacıyla XII.-XIII. yüzyıllarda inşa edildiğini, kente dair temel bir veri olarak ifade etmiştir. Bu görüş, Anaia'nın limanını Kadıkalesi'nin tam batısında bulunan kıyıya konumlandırır.⁵

Makalenin dördüncü bölümü kapsamında irdelenen XV. yüzyıl Uzzano portolanının, önce Tomaschek,⁶ ardından Müller-Wiener⁷ tarafından yüzeysel ve hatalı yorumlanması sonucunda, Anaia'nın aslında karadan 3 mil içerideki Soğucak'ta, limanının ise sahildeki Kadıkalesi'nde bulunduğu gibi temelsiz bir iddia ortaya çıkmış, lakin orijinal metindeki ifadeyi daha tutarlı çözümleyen Dr. Ayça Elalmış bunu çürütmüştür.⁸ Aynı portolan üzerinden bu kez kendi tarihsel topoğrafya argümanını inşa ederken metodolojik sorunlarla karşılaşan Elalmış, metnin tamamını çözümlemeye sorun yaşadığı gibi, bunun harita karşılığının arayışındayken, aslında portolan iddiası olmayan ve portolanlara kıyasla bariz coğrafi tutarsızlıklara sahip XVI.-XVII. yüzyıl atlaslarına çokça başvurarak yanılmıştır.⁹ Piri Reis'in ve Osmanlı kayıtlarının Samos'un karşısında sözünü ettiği Aya Yorgi/Aya Yorgi İskeleyi'nin isim kökenini (Agios Georgios), Kadıkalesi/Anaia Kazısı'nda keşfedilmiş anıtsal kiliseye atfetmiş, ilgili iskelenin yerini ise coğrafi bir şartlanma sonucu yine Kadıkalesi'nin kendi konumuyla ilişkilendirmiştir.¹⁰ Orta Bizans Dönemi boyunca tahkimli bir yerleşme olarak sözü edilen Phygela tanıklıklarını merkeze alarak, hatta Ramon Muntaner'in Phokaia'dan ve kalesinden bahsettiği bölümü dahi yanlış şekilde Phygela'ya atfederek, Anaia'daki XII.-XIII. yüzyıl kalesinin kaynaklarda açıkça belirtilmemesi gibi anakronik bir kıyaslamaya başvurmuş ve günümüz Kadıkalesi/Anaia'nın aslında birincil kaynaklardaki Phygela olabileceğini sorgulamıştır.¹¹ Kaynaklarda varlığı görülen limanın tespiti amacıyla Kadıkalesi'nin batı

⁴ Bu makalede üzerinde çalıştığımız arşiv belgelerini arkeolojik çalışmalarla da sınamaya karar verdik. Bu amaçla 2024 yılında, önceki kazı başkanlığı döneminde kazılmış olan ve 1261 Ceneviz ve 1265 Venedik Gümrük imtiyaz anlaşmaları gerekçe gösterilerek "gümrük binası" olarak lanse edilen B-40 kodlu yapı ve çevresinde kazı çalışmalarımızı sürdürdük, bkz. bu makalede dipnot 47.

⁵ Mercangöz, "Notable Byzantine Religious Findings," 435-438; a.g.y., "Mimari ve Küçük Buluntuları Kadıkalesi'ndeki," 369-371; a.g.y., "Emporion ve Kommerkion Olarak Anaia'nın Değişken Tarihsel Yazgısı," *On İkinci ve On Üçüncü Yüzyıllarda Bizans Dünyasında Değişim: Bildiriler, 1. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu, İstanbul, 25-28 Haziran 2007*, ed. Ayla Ödekan, Engin Akyürek, Nevra Necipoğlu ve İnci Türkoğlu (İstanbul: Vehbi Koç Vakfı: 2010), 283; "Kuşadası, Kadıkalesi (Anaia)," *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları*, ed. Altan Çilingiroğlu, Zeynep Mercangöz ve Gürcan Polat (İzmir: Ege Üniversitesi, 2012), 405; "Kuşadası, Kadıkalesi/Anaia Kazısı: Bizans Döneminden Birkaç Küçük Buluntu," *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts, BYZAS 15*, ed. Beate Böhlendorf-Aslan ve Alessandra Ricci (İstanbul: Ege Yayınları, 2012), 223-224.

⁶ Wilhelm Tomaschek, "Zur Historischen Topographie Von Kleinasien Im Mittelalter," *Sitzungsberichte der Philosophisch-Historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 124, no. 8 (1891): Böl. VIII, 35.

⁷ Wolfgang Müller-Wiener, "Mittelalterliche Befestigungen Im Südlichen Jonien," *Istanbuler Mitteilungen* 11 (1961): 67.

⁸ Ayça Elalmış, "Bizans Anaia'sı (Asia) ve Çevresinin Tarihsel ve Kültürel Coğrafyası," Yayınlanmamış Doktora Tezi (Ege Üniversitesi, 2016), 48-51.

⁹ Elalmış, "Bizans Anaia'sı," 59-60.

¹⁰ Elalmış, "Bizans Anaia'sı," 55-57, 104-105. İskele haricinde, Aya Yorgi yer isminin Kadıkalesi'yle ilgisi iddiası makuldür.

¹¹ Elalmış, "Bizans Anaia'sı," 91-92, 102, 105-107.

sahilinde gerçekleştirdiği jeoloji ve jeofizik çalışmaları sonuçsuz kalmış, bu nedenle de limanın kalenin hemen kuzey ve güneyine bitişen, alüvyonlarla dolmuş küçük koylarda olabileceğini öne sürmüştür.¹²

Batı Anadolu liman kentlerinin XII.-XIV. yüzyıllarını ele alan çalışmasında Kahyaoğlu ise Anaia hakkında bilgi sağlayan ve bir kısmı bu makalede daha detaylı ele alınan arşiv kaynaklarını derleyerek, kentin deniz ticaretindeki yerini özellikle de İtalyan tüccarların perspektifinden ortaya koymuş, ayrıca Anaia'nın Geç Bizans Dönemi'nde artan ticari ve askeri önemini ifade etmiştir.¹³ Geç Ortaçağ portolan haritalarındaki Batı Anadolu liman yerleşmelerinin gösterimlerini listelerken, Anaia'nın bunlar arasında düzenli olarak yer almasını vurgulamış, siyahla yazılı diğer birçok kıyı yerleşmesine kıyasla kırmızıyla işaretli oluşunu ise ticari önemi şeklinde yorumlamıştır.¹⁴ Bu esnada, Mercangöz'ün görüşüne benzer şekilde, Kadıkalesi'ni "kenti ve limanını koruyan kale" olarak tanımlamıştır.¹⁵ Anaia'da Geç Bizans Dönemi'nde tersane varlığı, Ahrweiler'in çok kısa bir önermesi üzerinden ifade edilmiş,¹⁶ fakat tarihsel, mimari ve topoğrafik yönleri incelenmeden bırakılmıştır.¹⁷

Kadıkalesi'nin yaklaşık 250 m batısındaki sahilde, denizin karayla buluştuğu sahil kesiminde, kum altında kalmış ve suyun içine doğru devam eden yoğun duvar temelleri tespit edilmiş, beraberinde zemin kalıntıları, mezarlar ve çokça mimari parça belgelenmiştir. Kuzey-güney doğrultulu kıyı hattı boyunca yaklaşık 450 m boyunca devam eden ve birbirini dik kesen duvar hatlarıyla kompleks mimari yapılara işaret eden mekan kalıntıları, Kahyaoğlu tarafından liman yapıları olarak tanımlanmıştır.¹⁸ Daha sonra Elalmış da bunları incelemiş ve kalıntılardan toplam 150 m uzunluğundaki üç bölüme odaklanmıştır. En güneydeki ilki, doğu-batı doğrultulu üç nefli bir bazilika olarak teşhis edilmiştir. Duvarları sandık duvar şeklinde, kaba yonu taş ve tuğla alması örgüyle yapılmış, aralar kireç harçlı daha küçük taşlar ve tuğla kırıklarıyla doldurulmuştur. Bunun kuzeyindeki ikinci kalıntı, birbirine bitişik sıra mekanlardan oluşmaktadır. Batı yönünde denizin içine doğru devam eden kuzey-güney doğrultulu ve dikdörtgen planlı birimler, bir öncekiyle aynı duvar tekniğine sahiptir. En kuzeydeki son kalıntı, yine kuzey-güney doğrultulu, sahile paralel uzanan ve birbirini dik kesen duvarlardan oluşan dikdörtgen planlı bir mekan kalıntısıdır. Yapının tuğla örgülü duvar tekniği önceki kalıntılardan ayrılır. Tamamı, Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenen sivil yapılar olarak yorumlanmıştır (Resim 1).¹⁹

Görüldüğü üzere, güncel yayınlar Anaia'nın özellikle de XIII.-XIV. yüzyıllarını tarihsel çerçevede bir ölçüde ortaya koymasına karşın, limanın yeri ve niteliği hakkında ihtilafa düşmüştür. Savunma işlevi açısından kalenin kendisini de doğrudan kapsayacak şekilde genellikle Kadıkalesi'nin batısındaki sahile atfedilen limanın buradaki varlığı varsayımdan öteye bir türlü gidemezken, herhangi bir veriye dayanan karşı argüman da henüz geliştirilememiştir. Anaia'da bir tersane varlığı ayrıntılı olarak incelenip sorgulanmamış, bu esnada kente dair çalışmalarda sıkça başvurulanan birincil kaynaklar da aslında etkin ve bütüncül şekilde kullanılamamıştır. Kazı çalışmaları yoluyla Kadıkalesi sahilinde tespit edilmiş duvar temelleri yine yüzeysel biçimde ya limanın ya da sivil yapıların kalıntıları olarak yorumlanmış, bu doğrultuda daha tanımlı bir okuma henüz yapılamamıştır. Ayrıca, birbirinin çağdaşı olduğu zannedilen Anaia ile kuzeyindeki sözde "Scalanova" (Kuşadası) Ceneviz kolonisi arasındaki ilişki, Geç Bizans Dönemi ve sonrasına yönelik tanımlı bir bağlama oturtulamamıştır. Netice olarak Anaia'nın tarihsel topoğrafyası ve denizsel kimliği bağlamındaki temel eksiklikler, çözümlenmeden kalmıştır. Dolayısıyla bu makalede, Anaia/Kadıkalesi ile yakın çevresinin Geç Ortaçağ'da Bizans-Ceneviz-Türk etkileri ile geçişlerine sahne olmuş XIII.-XIV. yüzyıllarının tarihsel topoğrafyası, bir

¹² Elalmış, "Bizans Anaia'sı," 62-69, 106-107. Elalmış'ın bu analizi, Aylin Karadaş vd., "Kadıkalesi (Anaia) Çevresinde Jeoarkeolojik Çalışmalar," *Ege Coğrafya Dergisi* 30, no. 1 (2021): 31-42, Resim 11'deki saptamalara dayanmaktadır. İlerleyen sayfalarda makalemiz, Geç Bizans Dönemi liman yerinin, höyüğün aslında çok daha kuzeyindeki konumunu ortaya koyacaktır.

¹³ Mehmet Kahyaoğlu, "12. ve 13. Yüzyıllarda Batı Anadolu Liman Kentleri-Tarihsel Bir Yaklaşım," Yayınlanmamış Doktora Tezi (Ege Üniversitesi, 2010), 153-156, 268-269; "Portolan Charts and Harbor Towns in Western Asia Minor towards the End of the Byzantine Empire," *Trade in Byzantium: Papers from the Third International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*, ed. Paul Magdalino ve Nevra Necipoğlu (İstanbul: Koç Üniversitesi ANAMED, 2016), 272-276.

¹⁴ Kahyaoğlu, "12. ve 13. Yüzyıllarda," 100-112.

¹⁵ Kahyaoğlu, "12. ve 13. Yüzyıllarda," 154, 268.

¹⁶ Hélène Ahrweiler, "Byzance et la mer: La marine de guerre, la politique et les institutions Maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles," Yayınlanmamış Doktora Tezi (Université de Paris, 1966), 437.

¹⁷ Kahyaoğlu, "12. ve 13. Yüzyıllarda," 255, 264; "Portolan Charts," 272.

¹⁸ Kahyaoğlu, "12. ve 13. Yüzyıllarda," 156-170.

¹⁹ Elalmış, "Bizans Anaia'sı," 70-72, 105-106, Çizim A1-A3.

kısmı bugüne dek ayrıntılı incelenmemiş birincil kaynaklar üzerinden, interdisipliner bir yaklaşımla, kent, limanı ve tersanesi bağlamında detaylandırılmaya çalışılmıştır.

Resim 1. Kadıkalesi/Anaia'nın doğu yönünden görünümünde, bazı mimari kalıntıların belgelendiği ve akademik yazında liman olarak yorumlanmış sahil şeridi (Kadıkalesi/Anaia Kazısı Fotoğraf ve Belge Arşivi).

1. Kuşadası Yöresinin Hayal Ürünü XIII.-XIV. Yüzyılları: “Scalanova”

Yukarıda değindiğimiz Anaia'nın tarihsel topoğrafyası ve denizsel kimliği bağlamındaki temel yorumlama eksikliği, Ege Denizi kıyısında, Samos'un karşı tarafında yer alan Aydın ilçesi Kuşadası'nın XIII.-XIV. yüzyıllarda “Scalanova” (= Yeni İskele) adıyla tanımlanmış limanında da karşımıza çıkar. Burasının bir Ceneviz kolonisi olarak kurulduğuna dair yaygın bir görüş bulunur ve bu durum aslında tüm yörenin Geç Ortaçağ kronolojisine, tarihsel topoğrafyasına ve ilintili birincil kaynaklarına dair bir bilinmezlik doğurur.²⁰ İddialar, başta Ludolf von Sudheim ile Francesco Balducci Pegolotti'nin yaklaşık 1340 tarihli tanıklıklarına dayandırılıp, tarihi kent merkezinin düzenli morfolojisi üzerinden desteklenmeye çalışılır. Geç Ortaçağ portolan haritalarında ve metinlerinde adına XVII. yüzyıla kadar rastlanmayan Scalanova'nın ise bölgedeki başlıca antik yerleşme Phygela adı altında gösterildiği düşünülür.²¹ Dahası, günümüz Kuşadası yerleşmesini çevreleyen kent surları ve hemen karşısındaki kayalık adacığın üzerinde bulunan Güvercinada Kalesi, bazı mimari özellikleri üzerinden Cenevizlilere atfedilir.²² Bu tahkimatlar, aynı argümanlar üzerinden ve bilimsel açıdan yetersiz tek bir yayına dayandırılarak 2020'de UNESCO Dünya Miras Geçici Listesi'ne Ceneviz yapıları olarak dahil edilir.²³

Oysa Ludolf von Sudheim ile Francesco Balducci Pegolotti'nin bahsettikleri yaklaşık 1340 öncesi inşa tarihli yerleşke,²⁴ Küçük Menderes Nehri'nin getirdiği alüvyonlar nedeniyle zamanla kıyıdan uzaklaşmış Efesos/Agios Theologos'un (Ayasuluk/Selçuk) günümüz Pamucak sahili güneyindeki surlu ve tersaneli Aydınoğulları Beyliği limanıdır.²⁵ Ludolf von Sudheim da aslında “Scalanova” diye bir yerden söz etmemekle birlikte,²⁶ bu ifade modern bir çeviride geriye dönük şekilde kendisine yakıştırılmış bir tahriftir.²⁷ Gerçekte Güvercinada Kalesi, bütünüyle bir Osmanlı inşası olarak, yüksek kalibreye sahip ateşli silah teknolojisinin, Anadolu kıyılarındaki Ceneviz egemenliğinin çok sonrası olan XV. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmış karakteristik mimari yansımalarını taşır.²⁸ En önemlileri, farklı tiplerde top mazgalları ile tabya kurgusudur. Cenevizlilere atfedilmiş tüm mimari özellikler ve yerleşme dokusu, Erken Modern Çağ boyunca Osmanlı eserlerinde görülür. Birincil kaynaklar bugün Kuşadası'nın bulunduğu konumda yalnızca Osmanlı yerleşmesini, o da XVI. yüzyılın sonundan itibaren olmak kaydıyla teyit ederken, sözde koloni “Scalanova”nın aslında tarihte hiç var olmadığını gösterir.²⁹

Kimi zaman Kuşadası olarak lokalize edilen Phygela, 6 km kuzeydeki Kuştur mevkiine denk düşer. Türklerin Kuşadası, Avrupalıların ise Scalanova adını verdiği kent, XVI. yüzyılın sonlarında yeni bir liman yerleşmesi olarak sıfırdan kurulur, XVII. yüzyılın başlarında surlarla tahkim edilir ve devamında onarımlar görür. Nihayetinde ilgisiz tanıklıklar Kuşadası'na atfedilmiş, XVII. ve XIX. yüzyıllardan Osmanlı tahkimatları anakronik şekilde yorumlanmıştır. Ayrıca, sanki özgün Ceneviz eserleriymiş gibi UNESCO Dünya Mirası Geçici Listesi'ne bu bağlamda dahil edilmiş ve Kuşadası'nda hayali bir tarihsel dönem yaratılmıştır.³⁰ Ardıl Kuşadası, öncül Anaia'nın da parçası olduğu denizsel kimlik bağlamı bölgesel değişim ve dönüşümlerin aslında nihai bir sonucu olup, makalenin ilerleyen bölümlerinde bu bağlantı netleşecektir. Dolayısıyla, yukarıda özetlenen bilimsel tutarsızlıkların daha fazla ayrıntısına girilmeden, çalışmamızın bölgesel Geç Bizans Dönemi bağlamının “Scalanova” yanılgısından hariç tutulması gerektiğinin altını çizerek, makalenin odağında yer alan Anaia'ya dönmek isteriz.

2. Bizans Kaynaklarında Anaia'nın XIII. Yüzyılın Ortalarına Kadar Kısa Tarihi

Roma İmparatorluğu'nun kabaca Batı Anadolu'ya karşılık gelen Asya Eyaleti'ne (Provincia Asia) bağlı kentlerden Anaia, Diocletianus'un (hük. 284-305) reformlarının ardından ortaya çıkan yeni idari

²⁰ “Scalanova” sözde Ceneviz kolonisini güncel olarak tartışan ve böyle bir yerin tarihte hiç var olmadığını kesin olarak kanıtlayan çalışma için bkz. Hasan Sercan Sağlam, “UNESCO Dünya Miras Geçici Listesi Bağlamında Kuşadası Eleştirisi ve Var Olmamış Bir Ceneviz Kolonisi: Scalanova,” *Kent Akademisi* 15, no. 2 (2022): 452-480.

²¹ Wolfgang Müller-Wiener, “Kuşadası und Yeni-Foça. Zwei italienische Gründungsstädte des Mittelalters,” *Istanbul Mitteilungen* 25 (1975): 399-420; “Mittelalterliche Befestigungen,” 74-85.

²² Ömer Özyiğit, *Phokaia I, Kent Duvarları ve Restorasyonu* (İstanbul: Ege Yayınları, 2017), 111-117.

²³ UNESCO, “Trading Posts and Fortifications on Genoese Trade Routes from the Mediterranean to the Black Sea,” 14 Nisan 2020, <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/6468/> İlgili bölüm tamamen Özyiğit'in yukarıda alıntılanan çalışmasına dayanır.

²⁴ Francesco Balducci Pegolotti, *La Pratica della Mercatura*, ed. Allan Evans (Cambridge: The Medieval Academy of America, 1936), 56.

²⁵ Yaman Dalanay, “The Medieval Harbour of Ephesus / Ayasuluk,” *Aydınoğulları Tarihi (04-06 Kasım 2010 Aydın) Bildiriler, Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu - I*, ed. Mehmet Ersan, Mehmet Şeker ve Cüneyt Kanat (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013), 167-180; Şule Pfeiffer-Taş, “Suggestions as to the Localization of the Harbour of

bölümlerin (*dioecesis*), öncekiyle aynı adlı olsa da görece küçültülmüş, Efesos merkezli olanında (Dioecesis Asiana) yer alır.³¹ Erken Bizans Dönemi itibarıyla da bu durum devam eder. Yeni kurulan *praefectura praetorio Orientis*'in bünyesindeki söz konusu *dioecesis*'e bağlı olup buranın ismini taşıyan vilayet (Asia) idari merkezdir ve doğrudan bir *proconsul*'ün yönetimi altındadır.³² VI. yüzyılın ortaları tarihli "Synekdemosis" başlıklı çalışmada Hierokles, imparatorluğun Asya Eyaleti'nin (Eparkhia Asias) 43 şehriden biri olarak Anaia'yı listeler. Eyalete bağlı tüm kentleri bir tür Roma yol haritası (*itinerarium*) mantığı gözeterek art arda sıraladığı üzere, Efesos'tan Anaia'ya bir sahil yolunun uzandığı, buradan da Priene'ye devam eden yolun Maiandros Nehri (Büyük Menderes) boyunca iç kesimlere devam ettiği anlaşılar.³³ Yine VI. yüzyılda Stefanos Byzantios, Anaia'yı Samos'un karşısında, Karia bölgesinin bir şehri olarak tanımlar.³⁴ X. yüzyılda Souda, Anaia'yı kısaca bir kent olarak ifade eder.³⁵ IX. yüzyılın başları itibarıyla *Notitia Basilii*, Asya Eyaleti'nin bu kez 38 kenti arasında Anaia'yı da belirtir.³⁶ Kilise teşkilatı bakımından Efesos Metropolitliği'ne bağlı bir piskoposluk merkezi olarak karşılaşılan Anaia'da bu makamda bulunmuş ilk din adamlarından Paulos (325) ve Modestos (431) kayıtlıdır.³⁷ Daha sonra V. yüzyılın ortasından XIII. yüzyıla uzanan kilise teşkilatı listelerinde düzenli olarak rastlanan Anaia'da, ilaveten on piskoposun ismi kaynaklar yoluyla bilinir: Zotikos (451), Markellos (536), Ioannes (680), Savvas (787), Gregorios (VII.-VIII. yüzyıl), Iosef (869), Athanasios (879), Theofylaktos (XI. yüzyıl), Georgios (1167) ve Athanasios (1230).³⁸

Bizans sahra orduları VII.-VIII. yüzyıllardaki Arap, Avar ve Bulgar akınları nedeniyle elden çıkan topraklardan geri çekilip Anadolu'nun ana bölgelerine konuşlandırılırken, farklı aşamalarda ilk *thema* düzenlemeleri ortaya çıkar.³⁹ Bu idari birimler de eski eyaletlerin yerini alır. Batı Anadolu'yu kapsayan *thema* ise Efesos merkezli Thrakesion olup, bölgenin kıyı hattının idaresini bir donanma *thema*'sı olan Samos ile paylaşır. X. yüzyıl dolaylarında Anaia'nın söz konusu iki *thema*'nın kesişiminde kaldığı anlaşılsa da VII. Konstantinos'un (hük. 913-959) gözetimindeki derlemede, bunların başlıca yerleşim merkezleri arasında ismi sayılmaz.⁴⁰ Devam eden yüzyıllarda Anaia yöresi sıkça el değiştirir. Bizanslılar

Ayasuluk and the Italian Settlement during the Aydınoğulları Dynasty from a New Perspective," *New Trends in Ottoman Studies*, ed. Marinos Sariyannis (Resmo: Girit Üniversitesi, 2014), 1087-1107.

²⁶ Ferdinand Deycks (ed.), *Ludolphi, Rectoris Ecclesiae Parochialis in Suchem, De Itinere Terrae Sanctae Liber* (Stuttgart: Litterarischen Vereins, 1851), 25.

²⁷ Wilfried Buch, "14./15. Yüzyılda Kudüs'e Giden Alman Hacılarının Türkiye İzlenimleri," çev. Yüksel Baykara, *Belleten* 46, no. 183 (1982): 518.

²⁸ William Anderson, *Castles of Europe from Charlemagne to the Renaissance* (Londra: Omega Books, 1984), 280-284; Marilyn Stokstad, *Medieval Castles* (Westport ve Londra: Greenwood Press, 2005), 83-85.

²⁹ Machiel Kiel, "Kuşadası: Genose Colonial Town of the 1300s or Ottoman Creation of the 17th Century?" *CIÉPO XIV. Sempozyumu Bildirileri, 18-22 Eylül 2000, Çeşme*, ed. Tuncer Baykara (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2004), 403-415.

³⁰ Bkz. Sağlam, "UNESCO Dünya Miras," 452-480. Phygela'nın Kuştur olarak konumlandırılmasına dair saha tespit ve belgelemeleri için bkz. Aydın Erön, "Kuşadası İlçesi ve Samsun (Mykale) Dağı Yüzey Araştırması Projesi: 2021 Yılı Çalışmaları," *Lycus Dergisi* 6 (2022): 127-154.

³¹ Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, c. 2 (New York: Cosimo Classics, 2008), 551; Matthew Bunson, *Encyclopedia of the Roman Empire* (New York: Infobase Publishing, 2014), 49-50, 59.

³² Geriye kalan on vilayet ise hiyerarşik sırayla yine aynı *proconsul* (Hellespontus, Insulae) ve yardımcısı *vicarius* (Caria, Lycaonia, Lycia, Lydia, Pamphylia, Phrygia Pacatiana, Phrygia Salutaris, Pisidia) ile bunların altında görev yapan *consul* (Hellespontus, Lydia, Pamphylia) ve *praesidens*'lerin (Caria, Insulae, Lycaonia, Lycia, Pisidia, Phrygia Pacatiana, Phrygia Salutaris) sorumluluğundadır, bkz. Otto Seeck (ed.), *Notitia dignitatum, accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et laterculi prouinciarum* (Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1876), 1-6, 45-46, 52-53.

³³ VII. Konstantinos, *Constantinus Porphyrogenitus, De Thematibus et De Administrando Imperio, Accedit Hieroclis Synecdemus cum Bandurii et Wesselingii Commentariis*, c. 3, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, c. 18, ed. August Immanuel Bekker (Bonn: Eduard Weber, 1840), 393.

³⁴ Stephanos Byzantios, *Stephani Byzantii Ethnicorum quae supersunt*, c. 1, ed. August Meineke (Berlin: Georg Reimer, 1849), 92.

³⁵ August Immanuel Bekker (ed.), *Suidae Lexicon* (Berlin: Georg Reimer, 1854), 89.

³⁶ Georgios Kiprios, *Georgii Cyprii Descriptio Orbis Romani*, ed. Heinrich Gelzer (Leipzig: B. G. Teubner, 1890), 6-8.

³⁷ Heinrich Gelzer, Heinrich Hilgenfeld ve Otto Cuntz (ed.), *Patrum nicaenorum nomina Latine, Graece, Coptice, Syriace, Arabice, Armeniace* (Leipzig: B. G. Teubner, 1898), 33-35; Eduard Schwartz ve Johannes Straub (ed.), *Concilium universale Ephesenum: Collectio Palatina* (Berlin ve Leipzig: De Gruyter, 1963), 114.

³⁸ Pascal Culerrier, "Les évêchés suffragants d'Éphèse aux 5e-13e siècles," *Revue des études byzantines* 45 (1987): 142, 153-154.

³⁹ Bizans İmparatorluğu'ndaki *thema* düzenlemeleri ve bunların idaresi hakkında bilgi için bkz. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991), 86-91; Cüneyt Güneş, *Bizans Anadolu'su'nda Askerî ve İdarî Bir Sistem: Thema Sistemi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2021), *Passim*.

⁴⁰ VII. Konstantinos, *De Thematibus*, 22-24, 41.

Anadolu'nun önemli bir bölümünü Malazgirt Savaşı (1071) sonrasındaki Türk akınlarında hızla kaybederlerken, birinci dönem beylikler ortaya çıkar. Aynı esnada Tanrıbermiş Bey'in (Tangripermes) kurduğu ve Barak Bey'le (Marakes) beraber yönettikleri kısa süreli bir beylik (yak. 1074-1098), Birinci Haçlı Seferi (1096-1099) sürecinde ortadan kaldırılıncaya dek Efesos ile yakın çevresinde yer alır.⁴¹ Daha sonra Dördüncü Haçlı Seferi (1202-1204) sonucu ele geçirilen Bizans toprakları Haçlı kuvvetleri arasında paylaştırılırken (*Partitio terrarum imperii Romaniae*), yeni kurulan Latin İmparatorluğu'nun payına düşen yerlerin arasında, Anaia yöresini kapsadığı anlaşılan Laodikeia ve Maiandros Vilayeti (Prouintia Laodikie et Meandri) ile buraya bağlı Sampson ve Samakion bölgeleri (cum pertinentia Sampson et Samakii) de belirtilir.⁴² 1205-1206 itibarıyla Ege Denizi'ne kadar tüm Maiandros havzası, Selçuklularla işbirliği içindeki Manouel Maurozomes'in kontrolündedir.⁴³

Nikaia (İznik) İmparatorluğu XIII. yüzyılda Batı Anadolu'da kontrolü sağladığında, Anaia'nın öneminde artış görülür. Örneğin Mykale Dağı'ndaki Hiera Kserokhoraphion Manastırı'nın 1242 ve 1231/1246 tarihli arşiv belgelerinde, Anaia'dan Thrakesion *thema*'sına bağlı bir *katepanikion*, yani tahkimli bir merkeze sahip küçük bir vilayet olarak söz edilir. Komşusu, ayrı bir *katepanikion* olan Maiandros'tur.⁴⁴ 1214 ve 1273 tarihli diğer manastır arşiv kayıtlarında ise Anaia bu kez bir *emporion*, yani ticaret merkezi olarak geçer ve Batı Anadolu kıyılarındaki Smyrna, Linoperamata, Phygela, Palatia, Hieron ve Melanoudion gibi belli başlı liman yerleşmeleri arasında belirtilir.⁴⁵

3. Ceneviz ve Venedik Arşiv Belgelerinde Anaia'da Ticaret ve Denizcilik Faaliyetleri

Cenova Cumhuriyeti elçileri Guglielmo Visconti ve Guarnerio Giudice'nin Nikaia İmparatorluğu ile 13 Mart 1261'de Nymphaion'da imzaladıkları antlaşma, 10 Temmuz'da Cenova'da tasdik edilir. Buna göre, Konstantinopolis'in Latinlerden geri alınması için askeri yardımları talep edilen Cenevizlilere, başarılı olunması halinde tüm imparatorluk sınırları içerisinde *kommerkion*'dan (satış vergisi) muafiyet başta olmak üzere imtiyazlı ticaret hakkı beraberinde, aralarında Anaia'nın da bulunduğu bazı kıyı kentlerinde mülk edinme ve işletme hakkı vadedilir. Cenevizliler buralarda birer *loggia* (ticaret hanı), belediye sarayı, kilise, hamam, fırın ve bahçeye sahip olabilecekler; ayrıca satış tezgahı kuracak tüccarlara yetecek sayıda konutu bedel ödemeksizin kullanabileceklerdir. Konsolos bulundurup, özel mahkeme de kurabileceklerdir.⁴⁶ Antlaşmanın müzakere sürecinde Cenevizli ticaret sendikaları, elçiler ve bunların vekilleri Anaia'da bir *loggia*'yı imparatorlardan peşinen talep ederler ve bu yapı da kendilerine tahsis edilir.⁴⁷ Konstantinopolis, antlaşmadan iki hafta sonra geri alınsa ve Latin

⁴¹ Anna Komnene, *Annae Comnenae Alexias*, c. 1, ed. Diether Roderich Reinsch ve Athanasios Kambylis, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, c. 40/1 (Berlin ve New York: De Gruyter, 2001), 335-338.

⁴² Gottlieb Lucas Friedrich Tafel ve Georg Martin Thomas (ed.), *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, c. 1 (Vienna: k.k. Hof- und Staatsdruckerei, 1856), 479. Sampson günümüz Dilek/Samsun Dağı'na (antik Mykale) denk gelmekte olup, Samakios'a ise Efesos'un kuzeyindeki Alamandag'ın (Galesios) yakınında bulunan dağlık bir yerleşme olarak rastlanır, bkz. Richard P. H. Greenfield (ed.), *The Life of Lazaros of Mt. Galesion An Eleventh-Century Pillar Saint* (Washington D.C.: Dumbarton Oaks, 2018), 152-153.

⁴³ Niketas Khoniates, *Nicetae Choniatae Historia*, ed. August Immanuel Bekker, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, c. 35 (Bonn: Eduard Weber, 1835), 827, 842.

⁴⁴ Nigel Wilson ve Jean Darrouzès, "Restes du cartulaire de Hiéra-Xérochoraphion," *Revue des études byzantines* 26 (1968): 21, 35.

⁴⁵ Franz Miklosich ve Joseph Müller (ed.), *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, c. 6 (Vienna: Carl Gerold, 1890), 166; Maria Nystazopoulou-Pelekidou (ed.), *Βυζαντινά Έγγραφα τῆς Μοῦνης Πάτμου*, c. 2 (Atina: Institute for Byzantine Research, 1980), 207. Listelenen yerleşmelerin günümüzdeki karşılıkları sırayla ve yaklaşık olarak İzmir, Çeşme, Kuşadası (Kuştur mevki), Balat, Avşar ve Milas şeklinde ifade edilebilir.

⁴⁶ Carlo Alberto di Savoia (ed.), *Liber Iurium Reipublicae Genuensis*, c. 1, *Historiae Patriae Monumenta*, c. 7 (Torino: b.y., 1854), 1351. Anaia'yı Geç Bizans Dönemi itibarıyla özellikle İtalyan arşiv belgeleri üzerinden ele alan başlıca çalışmalar için bkz. Laura Balletto, "Ānia-Ānea tra Greci, Genovesi, Almogàveri e Turchi," *Cultura e società nell'Italia medievale: studi per Paolo Brezzi* (Roma: Palazzo Borromini, 1988), 59-69; Chryssa A. Maltezou, "Ἐλλήνες καὶ Ἱταλοὶ ἔμποροι στὴν Ἀναία τῆς Μικρῆς Ἀσίας (ἄρχες 14^{ου} αἰ.)," *Porphyrogenita: Essays on Byzantine History in honour of Julian Chrysostomides*, ed. Charalambos Dendrinos, Jonathan Harris, Eirene Harvalia-Crook ve Judith Herrin (Aldershot: Ashgate, 2003), 253-264.

⁴⁷ Carlo Alberto, *Liber Iurium*, 1356. Burada bir parantez açıp, Zeynep Mercangöz'ün yazılı kaynaklarda bahsedilen *kommerkarios* referansından yola çıkarak, "Emporion ve Kommerkion Olarak Anaia'nın," 279-292 ve "Notable Byzantine Religious Findings," 465 yayınlarında, Anaia sur içinin kuzeybatısındaki kazılarda ortaya çıkarılan ve B-40 olarak kodlanan yapı kalıntıları için yaptığı gümrük görevlisinin evi, çalışma ofisi ve aynı zamanda limanın denetlendiği "gümrük binası" tanımlamasının, arkeolojik veriyi dayanmayan yanlış bir saptama olduğunun altını çizmek isteriz. Nitekim, 2024 yılında yürüttüğümüz kazılarda, bu noktada müstakil bir yapı biriminin olmadığını, aksine birden fazla döneme ait yapıların duvar

İmparatorluğu yıkılıp Bizans tekrardan kurulsa da Cenevizlilerin Anaia'ya 1261'den itibaren yerleşip yerleşmedikleri belirsizdir. Bizanslılar, bu süreçte çokça ihtilaf yaşadıkları Cenevizlilerle yine ittifak ve ticari imtiyazlara yönelik müzakerelere Ağustos 1272'de bir kez daha başlarlar.⁴⁸ 1261 tarihli antlaşmadaki maddelerin halen yürürlükte olduğunu tasdik eden yeni bir antlaşma ise ancak 25 Ekim 1275'te imzalanır.⁴⁹

Denizci bir müttefik arayışında olan Bizanslılar, birçok ticari imtiyaz içeren ve Cenevizlilerin aleyhlerine bir antlaşmayı, ezeli rakipleri Venediklilere 18 Haziran 1265'te sunmuşlarsa da bu kabul görmemiştir.⁵⁰ Teklifleri arasında, Anaia'da diledikleri gibi girip çıkabilecekleri bir bölgenin devredilmesi de mevcuttur. 4 Nisan 1268'de imzalanan daha geniş kapsamlı antlaşmada ise Anaia özelinde bir hüküm yoktur, lakin Bizans topraklarında serbestçe ticaret yapabilecek Venedikliler, bedelini ödemek ve herhangi bir uyuşmazlığa sebep olmamak koşuluyla diledikleri yerde kilise, ev, fırın ve hamam sahibi olabileceklerdir.⁵¹

Venediklilerin 1268-1277 döneminde Bizans topraklarında yaşadıkları 257 adli vakaya yönelik 339 tazminat talebini içeren Mart 1278 tarihli belgede, Ege Denizi'nde ticaret yaptıkları birçok yer arasında Anaia da vardır. Tafel ve Thomas tarafından derlenerek yayımlanan belge,⁵² Morgan tarafından ayrıntılı şekilde incelenir. Buna göre, Bizanslı korsan filolarının ana üsleri Thessaloniki, Monemvasia ve Anaia'dır. Kendilerinden "homines domini imperatoris" (imparatorun adamları) olarak bahsedilmesi, *sevastos*, *comes*, *amiraglius* gibi unvanlara sahip olmaları, ayrıca gemilerini bu üç liman yerleşmesinde teçhiz edip silahlandırmaları, resmi statüye sahip olduklarını gösterir. VIII. Mikhael Palaiologos'un (hük. 1259-1282) donanmaya önem verdiği, lakin mali sıkıntılar nedeniyle kısıtlı maaş üzerine ganimetle ilerleyen karma bir model (*privateer*) benimsediği kaydedilir. Barış zamanı korsanlık yapan silahlı gemi sahibi denizciler, savaş zamanı imparatorun emrindedirler. Amaç, Bizans için hayati önem taşıyan Venedik deniz ticaretini sekteye uğratmaktan ziyade, zorbalıkla ek kazanç devşirmektir. İstifade ettikleri ticari rotalar yüksek kazanç sağlayan Venedikliler ise bunu bir tür haraç olarak görüp haklarını daha sonra ararlar. Genelde üç gemiden oluşan korsan baskınlarında iki gemi saldırırken, diğeri yedekte bekler. Anaia'da, buranın kara kuvvetlerinden sorumlu bir *castellanus* (kale muhafızı) da bulunur.⁵³

Anaia'ya yönelik henüz detaylı incelenmemiş yirmi dokuz Venedik kaydında, Bizanslı korsanların *ligno*, *barchetta*, *galeota* ve *gondola* gibi farklı isimlerle tanımlanmış irili ufaklı gemi tipleri görülür. 18, 20 ve 40 kürekli olduğu belirtildiği üzere, olasılıkla *dromon* (kalyon) ölçülerinde, kayda değer büyüklüğü anlaşılan söz konusu gemilere dair en sık karşılaşılan kalıp, "armatis in Ania" (Anaia'da teçhiz edilmiştir/donatılmıştır/silahlandırılmıştır) ifadesidir. Bu da Anaia'da Geç Bizans Dönemi itibarıyla faal bir tersane yerleşkesi olduğunu ortaya koyar. Anaia'dan yola çıkan silahlı gemilerin korsanlık faaliyetlerinin Akdeniz'den Kuzey Ege'ye uzanan geniş bir coğrafyaya yayılması da yine yüksek kapasitelerini gösterir (Tablo 1).⁵⁴ Bu noktada 2009 veya 2011'deki⁵⁵ kazı çalışmalarında ele geçirilen ve üzerinde çok sayıda gemi grafitisi barındıran taş bloğa dikkat çekmek yerinde olacaktır. Bloкта betimlenen gemi grafitileri, Anaia sahiline yanaşan ve demirleyen ilgili gemilerden olasılıkla bir

kalıntılarının bulunduğunu gördük. Bu duvar kalıntıları da Laskaris döneminde surlar inşa edilirken tahrip edilen katmanlara işaret etmektedir. Dolayısıyla, ilgili sektöre, çalışmalarımızda tutarlılık yakalamak arzusuyla "sözde gümrük binası" adını verdik. 2024 yılında B-40 ve çevresinde yaptığımız kazı çalışmamıza ait değerlendirme ve yorumlamalar, Ağustos 2025'te yayımlanacak 45. Kazı Sonuçları Toplantısı bildiri kitabında değerlendirilmek üzere hazırlanmıştır. Diğer yandan, Mercangöz'ün yukarıda değinilen *kommerkiarios* tartışmasının arkeolojik yansımasına bakan, ilk dönem kazı çalışmaları ve sonuçları içinse ayrıca bkz. Umut Kardaşlar, "Arkeolojik Buluntulara Göre Anaia'da Bizans Dönemi Üretim Verilerinin Değerlendirilmesi," Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Ege Üniversitesi, 2019), 5-6, 26-27, 31-32.

⁴⁸ Gerolamo Bertolotto ve Angelo Sanguineti, "Nuova serie di documenti sulle relazioni di Genova coll'Impero Bizantino," *Atti della Società Ligure di Storia Patria* 28 (1896): 500-504.

⁴⁹ Lodovico Sauli, *Della Colonia dei Genovesi in Galata*, c. 2 (Torino: Giuseppe Bocca, 1831), 204.

⁵⁰ Gottlieb Lucas Friedrich Tafel ve Georg Martin Thomas (ed.), *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, c. 3 (Viyana: k.k. Hof- und Staatsdruckerei, 1857), 70-71, 82.

⁵¹ Tafel ve Thomas, *Urkunden* 3, 96.

⁵² Tafel ve Thomas, *Urkunden* 3, 159-281.

⁵³ Gareth Morgan, "The Venetian claims commission of 1278," *Byzantinische Zeitschrift* 69 (1976): 411-438.

⁵⁴ Tafel ve Thomas, *Urkunden* 3, 159-281. Anaia'da tersane varlığı önermesinin aynı arşiv belgesinden yola çıkılarak kısaca öne sürüldüğü ilk kaynak için bkz. Ahrweiler, "Byzance et la mer," 345, 347, 437.

⁵⁵ Bu önemli keşfin buluntu tarihi hakkında, uzun soluklu bir depo sayımı ve devir-teslim işleminin ardından 12.09.2024'de resmen devraldığımız Kadıkalesi/Anaia Kazısı Fotoğraf ve Belge Arşivi'nde çelişkili bilgiler (2009 veya 2011) mevcuttur. Eser, ne buluntu ne de envanter numarasına sahiptir.

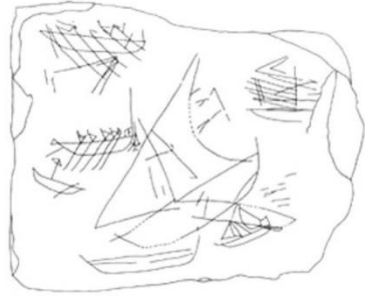
seçki sunmaktadır. Bugün kazı projemizin logosunda yer alan grafitinin de olduğu, Tablo 1’de listelenen gemi tipleriyle örtüşen örneklerle sahip bu blok üzerindeki analizlerimiz sürmektedir (Resim 2).

Kaynak	Yer ve tarih	Mağdur	Fail	Anaia’yla İlgisi	Kayıp
TT 161-162, A 3	Korinthos, Heksamilion, 1271	Giovanni Enrico	Niketas Leon, Grigorio Doria Albano	N.L. buralı, gemisini burada donatır (<i>ligno</i>)	3 farklı soygunda toplam 130 <i>hyperpyra</i>
TT 170, A 27	Korinthos Körfezi, 1271	Giovanni Bello	Niketas Leon, Grigorio Doria Albano	G.D.A. 20 kürekli gemisiyle buradan yola çıkar (<i>barchetta</i>)	50 <i>hyperpyra</i>
TT 178-179, A 48	Naksos-Girit arası, yak. 1270	Bartolomeo Sanso	Gyrakis, Giovanni Delcavo	Buranın <i>amiraglius</i> ’u G. idareli iki gemi nedenlidir (<i>ligno</i>)	Çokça mal: 53 $\frac{2}{3}$ <i>lire</i>
TT 180, A 52	Likhada Burnu, yak. 1275	Giovanni Barocchi	Demonoyannis, Loscuro (imp. adamları)	D. buralı, iki gemisini burada donatır (<i>barchetta</i>)	130 <i>hyperpyra</i>
TT 184, B 2	Meçhul, yak. 1274-1275	Costantino Calafato	Giovanni Delcavo	G.D. buralı	İki lüks kıyafet: 17 <i>hyperpyra</i>
TT 185, B 3	Santorini, yak. 1274-1275	Domenico Rodolfo Brassino	Giovanni Delcavo, Bulgarino	G.D., B. buradan iki gemiyle yola çıkarlar (<i>ligno</i>)	69 <i>hyperpyra</i>
TT 193-194, C 8	Agios Theologos, yak. 1268-1269	Alberto Stella, Giovanni Sanudo	<i>Megas douks</i> Megadurinites, Kaloyanis Grammatikos, Altimanos	Buradan dönüşte yaşanır	Çokça mal: 370 <i>hyperpyra</i>
TT 207, E 1	Paros-Naksos arası, yak. 1275	Pietro de Istria	Regino (imp. adamı)	R. gemisini burada donatır (<i>gondola</i>)	20 <i>hyperpyra</i>
TT 210-211, E 6	Kythnos, yak. 1268-1269	Amerigo Grassello	Giovanni Delcavo (imp. adamı)	G.D. gemisini burada donatır (<i>ligno</i>)	27 <i>hyperpyra</i>
TT 219, F 14	Andros, 1275	Giovanni Vulpi, Benedetto Frasca vd.	Bulgarino	B. gemisiyle buradan yola çıkar (<i>galeota</i>)	231 <i>hyperpyra</i>
TT 220, F 17	Nafplio civarı, 1276	Marco Raimondo	Corso, Regino’nun akrabası (imp. adamı)	C. buralı, 40 kürekli gemisini burada donatır (<i>barchetta</i>)	120 <i>hyperpyra</i>
TT 221-222, F 21	Mandili Burnu, 1276	Ade Scurito	Konstantios Bordoves, Demonoyannis, Pisarello	A.S. Anaia’ya gitmektedir	85 <i>hyperpyra</i>
TT 224-225, G 8	Kavala, 1275	Marco Trevisano	“İmparatorun adamları”	18 kürekli gemiyi burada donatırlar (<i>ligno</i>)	90 <i>hyperpyra</i>

TT 225-226, G 9	Monemvasia, 1277	Giovanni Michele	Giovanni Delcavo, Moschetto, Saladino	M. gemisini burada donatır (<i>ligno</i>)	762 <i>hyperpyra</i>
TT 226-227, G 10	Valona, 1277	Dessa Michele de Iadra	Giovanni Delcavo, Moschetto, Saladino	G.D. M., S. buralı, yola üç gemiyle buradan çıkarlar (<i>ligno</i>)	5 <i>lire</i> , 5 <i>grossi</i>
TT 228-229, H 1	Levitha, 1277	Gervasio, Matteo	Giovanni Delcavo	G.D. buralı, üç gemisini burada donatır (<i>galeota</i>)	700 <i>lire</i>
TT 236, J 4	Gallo Burnu, yak. 1276	Giorgio Stravopodio, Teodoro Sillicioti	Lanfranco Cavallero	L.C. gemisini burada donatır (<i>ligno</i>)	150 <i>hyperpyra</i>
TT 239-240, J 13	Anaia, 1274	Michele de Verona	İmparatorluğun görevlendirdiği <i>kommerkiarios</i>	Olay yeri	Şarap için <i>kommerkion</i> : 18 <i>hyperpyra</i>
TT 243-244, K 2	Valona, 1277	Pietro Castolo, Andrea Vendelino	Giovanni Delcavo, Saladino (imp. adamları)	G.D., S. üç gemisini burada donatır (<i>ligno</i>)	1371 <i>lire</i>
TT 247-248, K 8	Levitha, 1277	Marco Baduario	Giovanni Delcavo, Moschetto, Saladino	G.D., M., S. üç gemisini burada donatır (<i>ligno</i>)	18 <i>lire</i> , 26 <i>grossi</i>
TT 248-249, K 11	Kyme, yak. 1275-1276	Marco de Mondo	Cosa Latino (imp. adamı)	C.L. iki gemisini burada donatır (<i>ligno</i>)	72 <i>hyperpyra</i>
TT 254, L 11	Anaia, 1274	Nicola Dente, Filippo Bono	İmparatorluğun görevlendirdiği <i>kommerkiarios</i>	Olay yeri	Şarap için <i>kommerkion</i> : 8 <i>hyperpyra</i>
TT 256, L 15	Meçhul, yak. 1275-1276	Paschale di Brindisi	Bulgarino, Saladino	S. buralı, gemisiyle yola buradan çıkar (<i>ligno</i>)	Kıyafet: 40 <i>bisanti</i>
TT 257-258, L 19	Meçhul, yak. 1274	Giovanni Salomone	Cenevizli Regino	R. gemisini burada donatır (<i>ligno</i>)	16 <i>hyperpyra</i>
TT 261-262, M 8	Ios, yak. 1273-1274	Tommaso Vasallo	Obicino	O. gemisini burada donatır (<i>barchetta</i>)	8 <i>hyperpyra</i>
TT 262-263, M 10	Meçhul, yak. 1277	Laurentio Mengolo, Pietro Savonario	Pisalı Prando, Righetto Bonaccursio, Meneghello (imp. adamları)	M. buralı, gemisiyle buradan yola çıkar (<i>ligno</i>)	130 <i>hyperpyra</i>
TT 264, M 14	Meçhul, yak. 1277	Belleto Fabro	Pisalı Prando, Righetto Bonaccursio,	P., R.B., M. üç gemisiyle burada konuşludur (<i>ligno</i>)	18 <i>hyperpyra</i>

			Meneghello (imp. adamları)		
TT 272-273, N 11	Meçhul, yak. 1277	Pancrate Contareno, Angelo Olderigo	Giovanni Delcavo	G.D. iki gemisini burada donatır (<i>ligno</i>)	30 <i>grossi</i>
TT 277-278, O 5	Andros, yak. 1277	Giovanni Dandolo	Giovanni Delcavo (imp. adamı)	Mağdur G.D. burada alıkonulur	Et ve peynir: 450 <i>hyperpyra</i>

Tablo 1. Tafel ve Thomas (TT) tarafından yayımlanan Mart 1278 tarihli Venedik arşiv belgesinde Anaia'yla ilgili kayıtlar.⁵⁶

Resim 2. Kadıkalesi/Anaia Kazısı 2009 veya 2011 sezonu sırasında ele geçirilen ve üzerinde çok sayıda gemi grafitisi barındıran taş blok (Kadıkalesi/Anaia Kazısı Fotoğraf ve Belge Arşivi).

Diğer yandan, Cenova Devlet Arşivi'ndeki 1290-1294 tarihli bir grup kayıt, Bizans iltisaklı kimselerin görevi kötüye kullanma ya da korsanlık yoluyla zarara uğrattıkları Cenevizli tüccarların kayıplarını, ayrıca bunların tazmini için elçi Niccolò Spinola yoluyla II. Andronikos Palaiologos'tan (hük. 1282-1328) taleplerini listeler. Anaia'ya dair ve ticari bağlamda tamamı öneme sahip on bir kaydın altısında, Anaia'ya yerleşme ölçeğinde kısaca değinilir. Örneğin, Lanfranco de Prato'nun 100 *hyperpyra* değerindeki 45 *modioi* tuzu ile 25 *hyperpyra* değerindeki 500 *modioi* hububatına, Anaia'da imparatorluğu temsilen görev yapan *kommerkiarios* el koyar.⁵⁷ Bizans toprağı olan Anaia, Nymphaion, Smyrna, Paseschia (Kepez) ve daha birçok yerde ticaret yapan Cenevizlilerden, ilgili antlaşmaya aykırı olmasına rağmen 300 *hyperpyra* tutarında *kommerkion* tahsil edilir.⁵⁸ Temmuz 1294'te, Anaia'da *kommerkiarios* olarak görev yapan Bizanslı Vararios ile Anaia sakinleri Umberto Biondo ve Ioannes Sklavos, Umberto de Sigestro'un toplam 800 *hyperpyra* değerindeki altın yaldızlı *skaramangion* ile çeşitli mallarını gasbederler. Sklavos'a ait silahlı barkayla karada alıkonulan Sigestro şiddet görür.⁵⁹ Anaia'da imparatorun emrindeki yine Umberto Biondo ve Ioannes Sklavos tarafından, Giovanni Vezzoli'nin 686 *hyperpyra*'sı, ayrıca 40 *hyperpyra* değerinde kıyafet, kemer ve çeşitli malları gasbedilir.

⁵⁶ Tafel ve Thomas, *Urkunden* 3, 159-281. Ayrıca bkz. Morgan, "Venetian claims commission," 411-438.

⁵⁷ Bertolotto ve Sanguineti, "Nuova serie," 514.

⁵⁸ Bertolotto ve Sanguineti, "Nuova serie," 520, 541.

⁵⁹ Bertolotto ve Sanguineti, "Nuova serie," 526.

Vezzoli bu esnada darp edilir.⁶⁰ Manuele Firmino, Cosma de Malvasia, Carato ve Geronimo Firmino'nun ortaklığında, tüccar Opicino Clerico ile denizcilerinin idaresindeki tahıl yüklü nakliye gemisi Rodos'a yanaştığında, Smyrnalı Manouel Smyrniotis, namı Gammass olan bir Anaialı, ayrıca diğer Anaia sakinleri Georgios Tsakalos ve Pisalı Zola, Rodos'taki *katepano* ile işbirliği yaparak soygun gerçekleştirirler. Clerico'nun gemisindeki kişisel eşya, ekipman ve emtia gasbedilerek iş ortakları toplam 1810 *hyperpyra* 4 *trachea* zarara uğratılır.⁶¹ Enrico de Palatio, Riccobono de Finario, Sestino Codino ve Gianchetto Manente, Anaia'da Manuele Finariensis'e ait kalyon tarafından soyularak toplam 150 *hyperpyra* kaybederler.⁶²

Kayıtların üçünde Anaia'nın limanı, sanki başka bir yermiş gibi ayrıca belirtilir. "Anaia" ile "Anaia'nın limanı" şeklindeki bu ifade ayrımı, söz konusu Ceneviz tazminat taleplerinde ismi geçen tüm Batı Anadolu sahil yerleşmeleri arasında, yalnızca Anaia'da görülür. Örneğin, 1293'te Cenevizli tüccar Giovannino Zambono, Bizanslılara ait bir kalyonla Rodos dönüşü Anaia'nın limanındayken, Bizanslı *sevastos* Sarandinos ve Manouel Pattavaris tarafından 802 *hyperpyra*'sı, *sevastos* Rodoslu Kandamis tarafından da 206 *hyperpyra*'sı gasbedilir. Anaia'da görev yapan *douks*, kayıplarının iadesi için kendisine yardımcı olmaz.⁶³ Mart 1294'te Anaia'nın limanında, failleri Anaia'nın sakinleri olan bir vakada, Daniele de Palatio'nun 1800 *aspra*'sı çalınır.⁶⁴ Ardından, yine aynı liman yerinde, imparatora ait ve Maniacavera idaresindeki bir yük gemisinin soygunu nedeniyle, bir palamar, bir kaftan ve 54 *hyperpyra* daha kayıp yaşanır.⁶⁵ Anaia halihazırda bir sahil yerleşmesi olmasına karşın, limanın Geç Bizans Dönemi itibarıyla gerçekten de önemli ölçüde farklı bir yerde olduğunu, ayrıca buranın fiziksel özelliklerini, sonraki bölümde ele alınan portolanlar açıkça ortaya koyar.

Son iki kayıta, bu kez "Anaia'nın ağzı" şeklinde başka bir yerden daha söz edilir. Örneğin, burada 1294'te Enrico di Sant'Ambrogio'nun akrabası Mazzetto'nun bordo şarap ve çeşitli mallarla yüklü gemisini, Anaialı öncü ve korsan Georgios Matrikherios soyar. Zarar, 300 *hyperpyra* değerinde 300 şeker kamışı, ayrıca 290 *hyperpyra* tutarında anason ve sardalya olmak üzere, toplam 590 *hyperpyra*'dır. Anaia'nın ağzında yaşanan saldırı esnasında gemi alıkonulup, mürettebatı darp edilir.⁶⁶ Yine Anaia'nın ağzının iç tarafında, aslen Monemvasialı olsa da Anaia'da faaliyet gösteren Georgios Matrikherios, silahlı gemisiyle, Thassos'tan dönen Cenevizli Saporito de Curia ve Enrico de Sussilia'nın çokça malla yüklü gemisini alıkoyarak hem kendilerini yaralar hem de 200 *hyperpyra*'larını gasbeder.⁶⁷ Dilek Dağı (Mykale) ile Samos arasından Anaia'ya doğru açılan Dilek Boğazı, sonraki bölümde değinilen Uzzano portolanının da tanımladığı gibi, "ağız" olması gereken yerdir ve tuzak kurmaya müsait bir geçittir.

Çeşitli arşivlere dağılmış belgelerde Anaia'ya yönelik karşılaşılan tekil vakalarda, Pisalı tüccarların 1269-1300'de, Cenevizli tüccarların ise 1300-1301'de buradaki varlıkları kısaca kaydedilir. Ayrıca, 1278 tarihli bir Pisa ticaret kılavuzunun (kısaca *Memoria*) Anaia'da kullanılan ölçü birimlerinin karşılıklarını vermesi, bu esnada kentte tahıl ve ipek ticaretine işaret edilmesi; 1300 tarihli bir Pisa belgesinde ise Anaia ilgisinde yukarıda değinilen "ağız" ifadesiyle yine karşılaşılmaması (ad Anya dintro de la boccha), önemli detaylardır. Bunlara ek olarak, Venedikli tüccarların 1300-1304 döneminde Anaia'da köle ticareti yapmaları dikkat çekicidir. XIII. yüzyılın sonu ile XIV. yüzyılın başları itibarıyla Bizanslı tüccarların da aynı bölgede yerel ölçekli ticaretle uğraştıkları görülür.⁶⁸

4. Komşu İki Yer: Portolanlarda Anaia Kenti ve Anaia'nın Liman Yeri

XIII. yüzyıldan XVII. yüzyıla uzanan üç yüze yakın portolan haritasında, günümüz Kuşadası yöresinde düzenli olarak rastlanan yerleşmeler kuzeyden güneye Phygela ile Anaia'dır. Bugün Kadıkalesi'ne denk gelen Anaia, önemi nedeniyle kırmızıyla, Kuştur mevki civarındaki Phygela ise

⁶⁰ Bertolotto ve Sanguineti, "Nuova serie," 527.

⁶¹ Bertolotto ve Sanguineti, "Nuova serie," 528.

⁶² Bertolotto ve Sanguineti, "Nuova serie," 530.

⁶³ Bertolotto ve Sanguineti, "Nuova serie," 521-522, 543.

⁶⁴ Bertolotto ve Sanguineti, "Nuova serie," 530.

⁶⁵ Bertolotto ve Sanguineti, "Nuova serie," 530.

⁶⁶ Bertolotto ve Sanguineti, "Nuova serie," 529.

⁶⁷ Bertolotto ve Sanguineti, "Nuova serie," 529.

⁶⁸ Balletto, "Ania-Anea," 61-63; Maltezou, "Ελληνες και Ιταλοί," 263-264; Kahyaoğlu, "Portolan Charts," 272-273, 275-276. Ayrıca bkz. Προσωπογραφία του Ελληνο-βενετικού κόσμου: Τα πρόσωπα του 13ου αιώνα (Prosopography of the Greek-Venetian World: The persons of the thirteenth century), *Pizolo 0679*, <https://greek-venetian.anavathmis.eu/source/?id=20638>

nispeten ikincil bir liman yeri olarak siyahla işaretlidir (Resim 3).⁶⁹ Portolan metinlerine gelinirse, temel çalışmalardan Bernardino Rizo da Novara'nın 1490 tarihli "Rizo portolanı" olarak bilinen eserinin, ayrıca Dimitrios Tagias'ın XVI. yüzyıl ortaları tarihli derlemesinin esas kökeni, aslında 1275 dolaylarına tarihlenen bir Venedik portolan metnidir. Yaklaşık XV. yüzyıl tarihli ve halen Minnesota'da muhafaza edilen el yazması, bu kaynağın bilinen en eski kopyasıdır.⁷⁰ Bu el yazmasından XV. ve XVI. yüzyıllar boyunca yeni kopyalar üretilirken, bazı bölümler tahrif edilir, bazıları ise kaybolur.⁷¹

Resim 3. Cenevizli kartograf ve coğrafyacı Pietro Vesconte'nin Ege kıyılarını gösteren 1313 tarihli portolan haritasından detayda, merkezde kırmızıyla işaretli Anaia (anea) ile kuzeyinde Phygela (la fingela) [Bibliothèque nationale de France, CPL GE DD-687 (RES)].

Minnesota'daki el yazmasında Anaia'nın yakın çevresinin en ayrıntılı tarifini sunan bölüm görülür. Buna göre, kuzeyden güneye sırayla Phygela (Kuştur mevkii), Stiamo (Güvercinada) ve Chipo (Yılanıcı Burnu); ardından bu burnun önündeki sığlık (Yılanıcı Burnu Bankı) ve devamındaki kayalık (Karakeçi Bankı) tarif edilir. Daha sonra, Aslan Burnu istikametinde doğuya dönülüp 2 mil ilerlenerek, bugün Kalafat Tepe'nin etekleri ile Değirmen Dere'nin Ilıca Tepe kenarından denize kavuştuğu yer arasında kalan mevki dolaylarında, Anaia'nın mimari anlamda bir liman altyapısı (dalgakıran, rıhtım vb.) bulundurmayan, lakin uygun doğal koşullara sahip gemi demirleme yeri tarif edilir. 14-18 m derinliğe ve düzlük bir dibe sahip buraya demir atan gemilerden kayıklarla, kıyıda muhtemelen basit bir iskele yardımıyla yükleme ve boşaltma yapıldığı anlaşılar. Daha sonra portolan metni, ilk olarak güneybatıda, Orta-Geç Bizans Dönemi Fındıklı Kale olması gereken Sinopolis'in liman yerini tarif eder. Buradan da Samos'a devam eder ve geçitteki adacık olan Kalogeros (Bayrak Adası) tarif edilir. Sinopolis üzerinde yükselen Dilek Dağı, bölgenin belirgin bir coğrafi unsuru olarak belirtilirken, burnun gerisinde "Fochin" (Söke?) adlı bir yerleşmeden kısaca söz edilir (Resim 4):⁷²

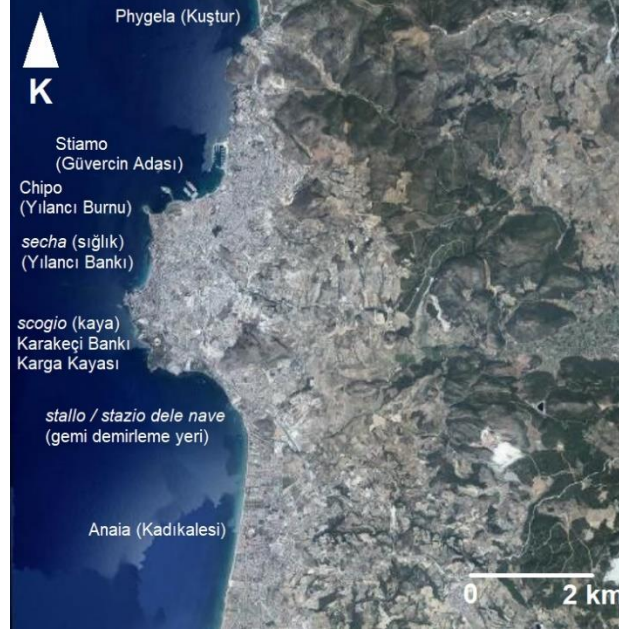
⁶⁹ Sağlam, "UNESCO Dünya Miras," 461-463, 469-470. Ayrıca bkz. ERC Medea-Chart, <https://medea.fc.ul.pt/main>

⁷⁰ David Jacoby, "An Unpublished Medieval Portolan of the Mediterranean in Minneapolis," *Shipping, Trade and Crusade in the Medieval Mediterranean Studies in Honour of John Pryor*, ed. Ruthy Gertwagen ve Elizabeth Jeffreys (Londra ve New York: Routledge, 2012), 65-83; Thomas A. Werner, "The Compasso-Rizo Family of Portolans and the 13th Century Revolution in Navigation," Sözlü Bildiri, *Society for the History of Discoveries: 60th Anniversary Conference*, 13-14 Kasım 2020, https://www.academia.edu/44502572/The_Compasso_Rizo_Family_of_Portolans_and_the_13_th_century_revolution_in_navigation (Erişim: 13 Aralık 2023).

⁷¹ Bkz. Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat.lat. 4870, fol. 9r-9v (XV.-XVI. yy.), https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.lat.4807; Vat.lat. 5300, fol. 27r-27v, 28r (XV.-XVI. yy.), https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.lat.5300; Biblioteca Civica Angelo Mai, Bergamo, Ms. 313, fol. 41r-41v (XV.-XVI. yy.), <https://www.bdl.servizirl.it/vufind/Record/BDL-OGGETTO-4148>

⁷² James Ford Bell Library, University of Minnesota, Ms. 1300 Po, fol. 2r, 3r: "... Da cauo de Alto luaco la ge e la foce de Epheso a Figella X int(r)o pone(n)te e lebeih. Ite(m) int(r)o Figella e Chipo ch'e capo de Anuea sie I ysola ch'a nome Stiamo. Ite(m) sop(ra) lo cauo de Chipo e una secha uolzento deuer leuante e sie scogio de Ania infra de Chipo a milyo ½.

“... Agios Theologos’un, Efesos’un nehir ağzının da bulunduğu burnundan, Phygela, batı ile güneybatı arası 10 mildir. Daha sonra, Phygela ile, Anaia’nın burnu olan Chipo’nun arasında, Stiamo adını taşıyan bir adacık vardır. Ardından, Chipo’nun burnunun yukarısında, doğuya doğru yönelen bir sığlık vardır. Anaia’nın kayalığı ise Chipo’nun yarım mil aşağısındadır. Anaia’daki gemi demirleme yeri, doğuya doğru 2 milde görülür. Ayrıca, bu demirleme yerinde iyi bir deniz dibi vardır, 8 ila 10 *passa* (14-18 m) olup düzlüktür, fakat liman değildir. Samos: Anaia’dan Samos, batı ile güneybatı arası 30 mildir. Samos Adası, batıya doğru yaklaşık 30 mil boyunca uzanır ve limana sahip değildir. Sinopolis Limanı: Anaia’dan Sinopolis batı ile güneybatı arası 30 mildir ... Sinopolis Limanı’ndan Samos, batı ile kuzeybatı arası 6 mildir. Dahası, arada Kalogeros adını taşıyan bir adacık vardır. Ayrıca, Kalogeros ile Samos’un arasında, anakaraya doğru {denizin dibinde} yükselme olup, Kalogeros geniş dipleri sahiptir. Sinopolis’in yukarısında, burunda, Demoniante adını taşıyan yüksek dağlar vardır ve Fochin adını taşıyan bir köy yer alır ...”

Resim 4. 1275 dolaylarına tarihlenen bir Venedik portolanı metninin yaklaşık XV. yüzyıl tarihli kopyası olan Minnesota el yazmasında (James Ford Bell Library, Ms. 1300 Po), günümüz Kuşadası ile yakın çevresine dair ifadelerin topoğrafya ile eşleştirilmesi (Google Haritalar üzerine Hasan Sercan Sağlam).

Giovanni da Uzzano’nun 1440 tarihli portolanına göre, Sığacık’tan 40 mil güneydoğuda kalan ve bir önceki portolanda irdelendiği üzere tüm Ayasuluk yöresinin alameti olan burna ulaşıldığında, buranın kuzeyinde kalan Phygela karadan 5 mil mesafededir ve önünde aynı adlı körfezi uzanır. Anaia ise burnun güneydoğu yönünde devamında, yine anakara boyunca 3 mil mesafededir. Ayrıca, 1290-1294 tarihli Ceneviz arşiv belgelerini doğrular şekilde, Anaia şehri ile Anaia’nın limanı, diğer yerlerden farklı olarak ayrı ayrı belirtilir. Söz konusu 3 mil mesafede her ikisiyle de sırayla karşılaşılır. Ayrıca, Anaia’nın düzlük yapıya sahip ve genelde kötü hava koşullarıyla karşılaşılacak sahili, daha sonra güneybatıya dönerek, “ağız” olarak tanımlanan günümüz Dilek Boğazı’na kadar 15 mil boyunca devam eder. Anaia’nın güneydoğu yönünde gerisinde ise Dilek Dağı yükselir.⁷³

Anea sie prouo lo stallo de le naue milya 2 v(er)so leua(n)te. Ite(m) i(n) stallo sie bon fundo plano de passa 8 in 10 ma no(n) e porto. Xamo{:} Da Anea a Xamo milya 30 int(r)o pone(n)te e lebeih{o}. Lysola de Samo se stende a ponente circa milya 30 e no(n) a porto. Porto Sinopuli{:} Da Anea a Sinopuli milya 30 p(er) ponente e lebeih{o} [...] Da porto Sinapo al Xamo milya 6 int(r)o ponente e maist(r)o. Ite(m) i(n)mezo sie una ysoleta ch’a nome Calogiro. Item int(r)o Calogiro (et) Samo sie surgitor u(er)so t(er)raferma{:} Calogiro sia gran fundi{:} Ite(m) sop(ra) Synapi si a alte montagne ch’an nome Demoniante e dal cauo sie uno cazale ch’a nome Fochin ...” <https://umedia.lib.umn.edu/item/p16022coll184:12082> Ayrıca, Chipo’nun kökeni “κίπτοι” (= bahçeler), Kalogeros’unki “καλόγερος” (= keşiş) olarak anlaşılır, bkz. Tomaschek, “Historischen Topographie,” 36. Söke ise Yunanca “Σώκια” biçiminde geçer ve peltek okunuşu metinde geçen meçhul “Fochin” yerleşmesini andırır. Fındıklı Kale için ayrıca bkz. Zeynep Mercangöz ve Emine Tok, “Kuşadası ve Çevresindeki Ortaçağ Kaleleri,” *Geçmişten Geleceğe Kuşadası*, 23-26 Şubat 2000, *Sempozyum*, ed. Ayşe Günbey Şerifoğlu (İzmir: Kuşadası Belediyesi, 2001), 147-150.

⁷³ Giovanni da Uzzano, “Compasso: A mostrare a Navicare dall’uno stretto all’altro,” *Della decima e delle altre gravezze*, c. 4/2, ed. Giovanni Francesco Pagnini (Lizbon ve Lucca: Giuseppe Bouchard, 1766), 232: “... dal capo di Sozente al capo di Santo Johanni à 40 miglia per levante verso scilcoelo, e per tramontana; verso greco è uno Golfo ch’à nome la Figuella, e qui è uno Casale ch’à nome la Figuella, e infra terra alla Figuella al capo sopradetto di S. Johanni à 5 miglia per mezzo giorno verso

“... Sozente'nin burnundan Agios Ioannes'in (Theologos) burnu, güneydoğuya doğru doğu yönünde 40 mildir. Kuzeydoğuya doğru kuzey yönünde Phygela adını taşıyan bir körfez bulunur. Burada ise Phygela adını taşıyan bir köy vardır. Anakara boyunca Phygela'dan yukarıda sözü edilen Agios Ioannes'in burnu, güneybatıya doğru güney yönünde 5 mildir. Agios Ioannes'in burnundan Anaia kenti ve Anaia'nın limanı ise anakara boyunca 3 mil uzaklıkta olup, güneydoğuya ve güneybatıya kateder. Burada hava kötüdür. Anaia alçak bir sahilidir ve di Monidras Geçidi'nde bitene kadar 15 mil devam eder ki Anaia'nın güneydoğu yönünde üzerinde büyük dağlar vardır ...”

XVI. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Dimitrios Tagias'ın Yunanca portolanında, Anaia artık harap halde ve o dönem itibarıyla terk edilmiş eski bir kent olarak ifade edilir. Buna karşın, mesafe bırakılarak pas geçilmesi gereken gayrimeskun Kuşadası sahil yöresi ile buranın ön tarafı sığlık burnu geride bırakılıp doğuya doğru döndüğünde, gemiler için hala iyi bir demirleme yeridir. Burada aynı zamanda “Samouda” adlı bir liman vardır. Samos, buradan batı-güneybatı yönünde 20 mil mesafede kalır. Anaia ise söz konusu Samouda liman yerinin 1 mil ilerisindedir.⁷⁴ Tagias'ın çalışmasıyla aynı kökenden gelen 1490 tarihli “Rizo portolanı” da benzer ifadeler içerir. Phygela'nın devamında, günümüz Güvercinada geçilip Kuşadası yöresinin önü sığlık burnu doğu yönünde dönülünce, yarım mil mesafe sonra gemi demirleme yerine varılır. Buranın yakınındaki Anaia ise 2,5 mil ileridedir.⁷⁵

Yukarıda irdelenen dört portolanda da farklı ulusların o dönemde kullandığı mil ölçülerinde önemli farklılıklar görülmesine karşın, yeterince veri sağlayan yön tarifleri, coğrafi betimlemeler ve yer adları, Anaia'nın Geç Ortaçağ liman yerinin kentle aynı konumda bulunmadığını açıkça ortaya koyar. Burası da kentten 2 ila 3 km kuzeyde, günümüz Aslan Burnu doğu yönünde döndükten sonra, Kalafat Tepe ile Ilıca Tepe kıyılarında, mimari anlamda liman yapısı noksanlığı gibi bazı dezavantajlarına karşın yine de elverişli doğal koşullara sahip bir demirleme noktası olarak teyit edilir.

5. Makul Bir Devamlılık Önermesi: Anaia'da Türk Dönemi ve “İskele-i Aya Yorgi”⁷⁶

Bafeus (Koyunhisar) Savaşı'nın ardından 1302-1303 döneminde Batı Anadolu'da hızlı bir çözülme yaşanır ve Anaia yöresini de içeren büyük bölümü elden çıkar.⁷⁷ Türklere kaybedilen toprakların geri alınması amacıyla II. Andronikos tarafından paralı asker olarak tutularak 1303'te davet edilen Katalan Bölüğü, Batı Anadolu'nun kuzeyinden güneyine uzanan geniş bölge boyunca bir dizi savaşta başarı sağlar. Ardından, Ferran d'Aunés ve Bernat de Rocafort'un komutasındaki filo, Khios'tan (Sakız) ayrılarak, Roger de Flor'un idaresinde kıydan ilerleyen kara ordusu ile Haziran-Temmuz 1304'te Anaia'da bir araya gelir ve iki Katalan kuvveti burada konuşlanır. Küçük birlikler Anaia'dan Theira'ya (Tire) ve Efesos/Agios Theologos'a keşifler yapar. Bu esnada Anaia'yı kuşatan ve hemen her gün saldırılar düzenleyen Türklere karşı, kentten ani bir hücum başlatan Katalanlar, Türk süvari ve piyade birliklerine ağır kayıplar yaşatarak bir kez daha galip gelirler. Daha sonra Anaia'dan ayrılırlar ve doğuya

libeccio; dal capo Santo Johanni alla Città di Anaja e lo porto d'Anaja, è di lungi dalla terra 3 miglia, e cuopre scilocco, e libeccio; fa mal tempo qui. Anaja è spiaggia bassa, e tiene 15 miglia fino alla bocca della di Monidras, che sono grande montagne sopra Anaja verso scilocco ...” Sığacık'a denk gelen “Sozente”nin etimolojisi buradaki Teos antik kentinde bulunan tapınakla ilişkilidir. Dilek Dağı'nın (Mykale) metindeki “di Monidras” adı ve portolan haritalarındaki “de Moniare” türevi gösterimleri ise burada yer aldığı kaynaklarda geçen Hiera Kserokhoraphion Manastırı üzerinden önerilir (ή μονή Ἱερᾶς), bkz. Tomaschek, “Historischen Topographie,” 31, 35. Bir diğer izah olarak “μονὸδριον” (= küçük manastır) da düşünülebilir.

⁷⁴ Armand Delatte, *Les Portulans Grecs* (Liège ve Paris: Université de Liège, 1947), 246-247: “... Ὁ κάβος τῆς Φόσας μέ τὴν Σικία ἐβλέπονται πουνέντη γαρμπή ἐναὶ μίλλια δέκα. ἀπὸ τὴν Σικία ὡς τὴν Τζίπη, ὅστρια τρεμουντάνα καὶ ὀλίγο εἰς τὸν σιρόκο, καὶ πηγαίνονται θέλεις εὐρη νῆσια δύο καὶ λέγουν τα Κατουνέζι. ὁ κάβος Τζίπης ἡμισυ μίλλι εἰς τὸν κάβο ἔχει ξέρα. καὶ γυρίζονται τὸν κάβο πέρ λεβάντη, ἐναὶ καλὸ στάσιμο διὰ καράβια. ἐκεῖ ἐναὶ ἄλλων ἐνα πόρτο καὶ λέγουν το Σαμουδά. τὸ πόρτο Σαμουδά μέ τὴν Σάμον ἐβλέπονται πουνέντη γαρμπή ἐναὶ μίλλια εἴκοσι. ἀπὸ τὸ πόρτο Σαμουδά ἕως τὴν Νία ἐναὶ ἐνα μίλλι. ἡ Νία ἦτον χώρα, ἀμὴ ἐχάλασε καὶ στέκει ἐρημος ...” Batı Anadolu kıyıları ile Samos arasındaki deniz ulaşımına yönelik en yakındaki müsait iskele görünümündeki söz konusu demirleme yeri için XVI. yüzyıl dolaylarında kullanılmış “Samouda” ismi, kökeni itibarıyla büyük olasılıkla adanın ismiyle ilintilidir (örn. τῆς Σάμου).

⁷⁵ Konrad Kretschmer, *Die Italienischen Portolane des Mittelalters: Ein Beitrag zur Geschichte der Kartographie und Nautik* (Berlin: E. S. Mittler & Sohn, 1909), 522: “... Entro figella e chipo che e chauo de anea sie lixola che a nome chipo e soura lo chauo de chipo sie una secha e volzando de uerso leuante e statio entro chipo e anea mio mezo. Anea e apresso lo statio dele naue verso leuante mia 2 e mezo...”

⁷⁶ Anaia/Kadıkalesi hakkında bir yandan kapsamlı bir derleme ortaya koyan Elalmış, diğer yandan makalenin bu bölümünde yeniden ele alınan ilgili Osmanlı kaynaklarından yola çıkarak, Aya Yorgi İskelesi'nin yerini bölgede arayan ilk araştırmacı olmuştur. Piri Reis haritalarındaki “Ay-Yorik” lejandının bir yer ismi olarak gerçekten de Kadıkalesi/Anaia dolaylarına denk geldiği tespiti ve buradaki anıtsal kiliseden türetilmiş bir geç dönem adlandırması olabileceği iddiası önemlidir, bkz. Elalmış, “Bizans Anaia'sı,” 6-34, 51-58, 74, 103-104, 107. Makalemiz ise yine aynı adla anılan iskelenin konumuna odaklanmaktadır.

⁷⁷ Georgios Pachymeres, *Georges Pachymérès, Relations Historiques*, ed. Albert Failler, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, c. 24/4 (Paris: Institut Français d'Études Byzantines, 1999), 368-369, 422-427.

devam ederler.⁷⁸ Bizans, Katalan ve Türk çekişmesine sahne olarak idari boşluk ve istikrarsızlıkla karşı karşıya kalan Batı Anadolu'nun tüm sahil kesimlerinde 1304-1305 döneminde kıtlık yaşanır.⁷⁹ 1304 sonları itibarıyla, Batı Anadolu kıyıları artık kesin olarak Türklerin elindedir. 1307'ye kadar Pyrgion (Birgi), Efesos/Agios Theologos (Ayasuluk), Magnesia Maiandros ve Priene kentleri beraberinde tüm Aydın yöresini, Menteşe Bey'in damadı Sasa Bey ele geçirir. Ardından, davet ettiği Aydınoğlu Mehmed Bey tarafından Ayasuluk ile çevresi fethedilerek Sasa Bey devre dışı kalır ve bölgede 1308'de Aydınoğulları Beyliği kurulur.⁸⁰ İltintili olarak Venedik arşiv belgelerinde Anaia'nın yerlisi bazı Bizanslı bireylerin köle olarak alınıp satıldığı dokuz adet vaka görülür. 1304-1308 tarihli bunlardan Mayıs-Ekim 1305 tarihli üçünde adı geçen kişilerin Candia'ya (Irakleio, Girit) götürülmeden önce Türklerden satın alındığı belirtilirken, bu işlemlerin ikisi Naksos'ta gerçekleşir.⁸¹ Kayıtlar, sakinleri tutsak alınmaya başlanan Anaia'nın nihai olarak Türk hakimiyetine girdiği zaman diliminin bir diğer göstergesidir.

1306-1307 itibarıyla Marino Sanuto Torsello, Batı Anadolu'dan ayrılan Katalanlardan ve tamamen ortadan kalkan Bizans idaresinden boşalan bölgeye Türklerin tekrardan hakim olmaları ve özellikle de Anaia'ya geri dönmeleri vesilesiyle, Abydos'un (Çanakkale) doğusunda yer alan ve önceden Bizanslıların elindeki, fiilen tüm toprakları ele geçirdiklerini ifade eder. Yeni inşa ettikleri gemilerle, anakaranın etrafında uzanan birçok adaya talan ve yıkım getirdiklerini, hatta Konstantinopolis önlerindeki Skutari'ye (Üsküdar) kadar ulaştıklarını aktarır. Türkleri ekonomik açıdan zayıflatmak için Güneybatı Anadolu'daki işlek ticari limanlarına Hristiyanların ticari ambargo uygulamasının gerektiğini belirtirken, bunun coğrafi sınırlarından birini de Anaia olarak tayin eder.⁸² Ayasuluk'un 1330'larda inşa edilen yeni limanı, portolanlar ile Ludolf von Sudheim ve Francesco Balducci Pegolotti gibi çağdaş kaynaklara ek olarak, Pamucak sahilindeki surlu, tepe üstünde baş kuleli ve tersaneli yerleşkesinin yerinde tespit ve belgelemesi yoluyla detaylıca ortaya konmuştur.⁸³

Dolayısıyla, Aydınoğlu Mehmed Bey (ya da Umur Bey) tarafından Ayasuluk'taki deniz üssünün kurulması öncesinde, Marino Sanuto Torsello'nun yeni gemiler inşa edilip civardaki adalar başta olmak üzere geniş bir bölgede tehdit yaratıldığı aktarımının nispeten erken 1306-1307 tarihi ve adeta belirleyici unsur olarak Anaia'yı merkeze alması, 1268-1277 tarihli Venedik arşiv belgelerinden burada varlığı anlaşılan Geç Bizans Dönemi tersanesini, Menteşeoğulları'nın 1304 dolaylarından başlayarak, ardından Aydınoğulları'nın olasılıkla 1330'lara kadar kullandığını akla getirir. Anaia, uygun bir tesise sahip ve Türkler tarafından halihazırda ele geçirilmiş stratejik bir liman yerleşmesi olarak, söz konusu gemilerin inşa yeri olarak bölgedeki en kuvvetli adaydır. Sahil şeridindeki kalıntılar önümüzdeki sezonlarda detaylı incelenecek, önceden yapılan jeomanyetik araştırmaların sonuçları da tartışmaya dahil edilerek Bizans, Ceneviz ve Türk dönemleri, ayrıca buranın arkeolojik araştırmalardaki görünürlüğü, diğer kazılardan gelen verilerle kıyaslanacaktır.⁸⁴ Yine de tüm bu çalışmaların öncesinde, Katalan filosu ve

⁷⁸ Ramon Muntaner, *Crónica d'en Ramon Muntaner*, ed. José Coroleu (Barcelona: La Renaixensa, 1886), 416-419; Pakhymeres, *Relations Historiques*, 462-463.

⁷⁹ Pakhymeres, *Relations Historiques*, 646-647.

⁸⁰ Nikephoros Gregoras, *Nicephori Gregorae, Byzantina Historia*, c. 1, ed. Ludwig Schopen, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, c. 25 (Bonn: Eduard Weber, 1829), 214; Irène Mélikoff-Sayar (ed.), *Le Destân d'Umûr Pacha, Düstûrnâme-i Enverî* (Paris: Presses Universitaires de France, 1954), 46-47. Osmanlı ve Beylikler dönemi araştırmalarında, tarihi kaynaklar kullanılarak, değişen siyasi iklimin denizcilğe yansımalarını inceleyen okumalar yapılmıştır, bkz. Halil İnalçık, "The Rise of the Turcoman Maritime Principalities in Anatolia, Byzantium, and Crusades," *Byzantinische Forschungen* 9 (1985): 179-218; Christine Isom-Verhaaren, *The Sultan's Fleet: Seafarers of the Ottoman Empire*. (Londra: I.B. Tauris, 2022); Çağla Caner Yüksel, "A Tale of Two Port Cities: Ayasuluk (Ephesus) and Balat (Miletus) during the Beyliks Period," *Al-Masâq* 31, no. 3 (2019): 338-365. Bu çalışmalar hakkında güncel bir genel değerlendirme için bkz. Patricia Blessing, "Mediterranean Anatolia, Anatolian Mediterranean: A Landmass and Its Sea(s)," *Architectural Histories* 12, no. 1 (2024): 1-19.

⁸¹ Alasdair C. Grant, "Cross-Confessional Captivity in the Later Medieval Eastern Roman World, c.1280-1450," *Yayımlanmamış Doktora Tezi* (University of Edinburgh, 2021), 352, 356-359, 361-362, 370, 379, 397.

⁸² Marino Sanuto Torsello, *The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross: Liber Secretorum Fidelium Crucis*, çev. Peter Lock (Londra ve New York: Routledge, 2016), 59.

⁸³ Dalanay, "Medieval Harbour," 167-180; Pfeiffer-Taş, "Suggestions as to the Localization," 1087-1107.

⁸⁴ Ortaçağ kronolojisinde burada verilebilecek en çarpıcı tersane örneği, Alanya'daki Anadolu Selçuklu Dönemi'ne tarihlenen, Roma Dönemi'ne ait olabilecek kalıntıların da yakın zamanda ortaya çıkarıldığı yapıdır, bkz. Osman Eravşar, "Askeri Bir Tahkimat Olarak Alanya Kalesi ve Tersanesi," *Kalon Oros / Alanya Ortaçağ Arkeolojisi*, ed. Sema Doğan (İstanbul: Ofset Yapımevi, 2022), 29-73. Taşucu Körfezi açıklarındaki Dana Adası'nda saptanarak evvela tersaneye atfedilmiş düzenlemeye, arkeolojik çalışmaların taş ocağı tespiti nedeniyle temkinli yaklaşıyoruz, bkz. Gündür Varinlioğlu vd., "2016 Yılı Dana Adası Yüzey Araştırması: Boğsak Arkeolojik Yüzey Araştırmasının Antik Dağlık Kilikya'da Bir Ada Limanındaki İncelemeleri,"

ordusunun Anaia'da 1304 yazında bir müddet kamp kurması, kentin hem deniz hem de kara birliklerini barındırmaya elverişli altyapıya sahip olduğunu akla getirir; bu dönemde revaçta bir deniz üssü, ordugah ve konaklama noktası olması yanında, tersane bulundurması ihtimalini güçlendirir.

Anaia'nın ticari önemini Aydınogulları hakimiyetinde koruduğu, özellikle de İtalyan tüccarlar için hala uğrak bir yer olduğu, Francesco Balducci Pegolotti tarafından 1339-1340 dolaylarında hazırlanmış pratik bir ticaret kılavuzu olarak, *Pratica della mercatura* şeklinde bilinen çalışmada görülür. Buna göre, ağırlık ve ölçülerin bölgeden bölgeye değişiklik göstermesi nedeniyle, örneğin Rodos'ta kullanılanların, Türk hakimiyetindeki Altoluogo (Ayasuluk), Palatia (Balat) ve Satalia (Antalya) gibi yerleşmelerdeki karşılıkları verilir. Anaia'ya gelindiğinde, buranın 1 *moggio* (kile) hububatının, Rodos'un 2 *moggia* artı 1 *cafisso* (1,75 kile) hububatına denk geldiği kaydedilir. Ayrıca, her ikisi de Aydınogulları toprağı olduğu üzere, Ayasuluk'ta ve Anaia'da kile ölçüsünün aynı olduğu anlaşılır.⁸⁵

Osmanlı Dönemi'ne gelindiğinde, Pîrî Reis'in aslında bir tür portolan olan "Kitâb-ı Bahriye" çalışmasının 1521'de tamamladığı ilk versiyonunun 1553-1700 tarihli BnF kopyasındaki iki haritada, bölgedeki kıyılar coğrafi özellikleriyle beraber görülür. Kuzeyden güneye "iskele-i Ayasuluk" ve gayrimeskun Kuşadası yöresinin sığılıkları işaretlidir. Güvercinada'ya dair "Kuş Adası, her tarafından gemi geçer" bilgisi verilir. Yılancı Burnu'na yönelik "Ak ada gibi görünen burun üstündedir" yazılıdır. Ardından Aslan Burnu, "İnce burun üsttedir, iki cebeldir, yana çıkar [...] arasından gemi geçer ve geçtik" şeklinde tanımlanır.⁸⁶ Diğer kopyalarda buranın da güneyinde, olasılıkla Agios Georgios kökenli "Ay-Yürük", "Aya-York" veya "Ay-Yorik" olarak okunan bir yer daha vardır.⁸⁷ Kitâb-ı Bahriye'nin 1525'de tamamlanan ikinci versiyonunun 1553-1600 tarihli BnF kopyasının bölgeye dair haritalarında, Ayasuluk ve "Kuş Adası" (Güvercinada) yazıları tutarlı biçimde görülür. Sığılıklar ve kayalıkların tamamı işaretli olsa da yazılı açıklama yoktur. Günümüz Anaia/Kadıkalesi civarında yine "Ay-Yorik" lejandıyla karşılaşılır. İlgili metin kısmında, "Kuş Adası" ile Anadolu kıyısı arasına gemilerin demir atabileceği ve adaya halat bağlayabileceği ifade edilir. Buradan çıkılıp söz konusu Ay-Yorik'e gidilirken bir kayalık olduğu ve dikkat edilmesi gerektiği salık verilir. Ay-Yorik'in önü sığdır ve bu yörede korsan kayıklarına sıkça rastlanır (Resim 5).⁸⁸ Tüm bu aktarımlar, diğer kopyalarda da yinelenir.⁸⁹

1527 sonlarına tarihlenen bir Osmanlı tahririnde görülen liman gelirlerine dair kayıta Çeşme, Karaburun ve Ayasuluk beraberinde Aya Yorgi, Samos'un genel bir ifadeyle karşı tarafında yer alan ve liman niteliğine sahip diğerlerinden fiziki özellikleri itibarıyla ayrılan, nispeten ikincil düzeyde bir iskele olarak ifade edilir: "Mukataa-i Limon-ı Çeşme ve Karaburun ve Ayasuluğ maa İskele-i Aya-Yorgi ki der mukabele-i Cezire-i Sisam vaki şode est: 684.667 akçe." Kayıt, buranın Agios Georgios kökenini de netleştirir.⁹⁰ Ali Macar Reis'in 1567 tarihli deniz haritasında da Samos karşıındaki kıyı hattında, günümüz Anaia/Kadıkalesi yöresinde Ay-Yorik/Aya Yorgi'ye rastlanır.⁹¹ Bu yer ismi, her ikisi de XVII. yüzyıla tarihlenen anonim Osmanlı haritasında (1682-1688)⁹² ve Kitâb-ı Bahriye'nin (1525) Walters Art Museum nüshasında yine aynı bölgede görülür ve tarih sahnesinden silinir.⁹³

Arkeoloji ve Sanat 155 (2017): 149-160, Resim 4; Michael R. Jones, "Evidence for Coastal Quarrying Documented by the Boğsak Archaeological Survey (BOGA) in Eastern Rough Cilicia, 2016-2018," *Skyllis* 19, no. 1 (2020): 48-61; Günder Varinlioğlu, "Quarry Industry in Rough Cilicia: The Cases of Dana Island and Kesiktaş," *Adalya* 27 (2024): 383-408.

⁸⁵ Pegolotti, *Pratica della Mercatura*, 6, 104. Özellikle bu verinin sunulması, bölgede XIII. yüzyılda olduğu gibi XIV. yüzyıl ortalarında da hububat tarımının göstergesidir. 26 Mayıs 1351 tarihli bir Ceneviz arşiv belgesinde, elçiler Oberto Gattilusio ve Raffo Erminio'dan Ayasuluk'a gidip burada bulunan Cenevizli konsolos ve tüccarlarla işbirliği yaparak 2000 *cantaro* (yaklaşık 100 ton) peksimeti hazır etmeleri ve Khios'a (Sakız) yollamaları istenir, bkz. Bertolotto ve Sanguineti, "Nuova serie," 551.

⁸⁶ Bibliothèque nationale de France (BnF), Département des Manuscrits, Supplément turc 220, fol. 23v, 24v, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b60004373/>

⁸⁷ Bkz. Pîrî Reis, *Bahriye. Das türkische Segelhandbuch für das Mittelländische Meer vom Jahre 1521*, c. 2, ed. Paul Kahle (Berlin ve Leipzig: De Gruyter, 1926), 56, 60.

⁸⁸ Bibliothèque nationale de France (BnF), Département des Manuscrits, Supplément turc 956, fol. 93v, 94r, 97r, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b6000438h/>

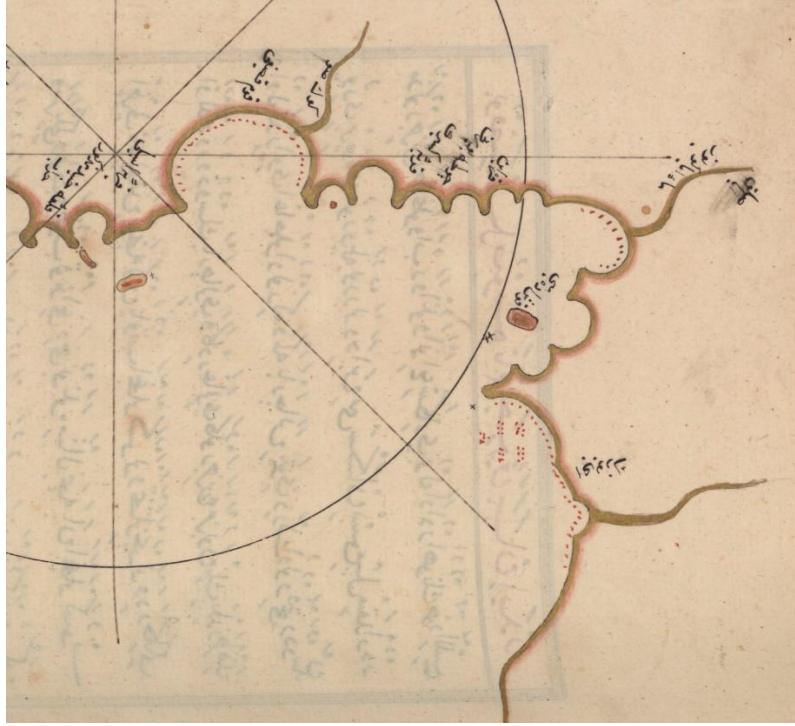
⁸⁹ Bkz. Pîrî Reis, *Kitab-ı Bahriye*, c. 1, ed. Ertuğrul Z. Ökte (Ankara: Tarih Araştırmaları Vakfı, 1988), 389. Söz konusu yer, bu çalışmada da "Ay-Yürük" olarak okunmuştur. Gözetilmesi gereken kayalık, olasılıkla Yılancı Burnu/Karakeçi Bankı'dır.

⁹⁰ Tuncer Baykara, "Çeşme Kalesi," *Belleten* 54, no. 210 (1990): 629.

⁹¹ Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine 644, fol. 2v-3r, bkz. ERC Medea-Chart, Chart 1805, <https://medea.fc.ul.pt/view/chart/1805>

⁹² Sylvia Ioannou Foundation Collection, M.0313, <https://sylviaioannoufoundation.org/en/collection/digital-library/m0313/>

⁹³ Walters Art Museum, Ms. W.658 (Book on navigation / Kitâb-ı bahriye), fol. 77a, <https://www.thedigitalwalters.org/Data/WaltersManuscripts/html/W658/description.html>

Resim 5. Pîrî Reis'in Kitâb-ı Bahriye'sinin 1525 versiyonunun 1553-1600 kopyasındaki bir haritadan detayda, günümüz Kuşadası yöresinde, aşağıdan yukarı ve saat yönünün tersine doğru yer adları sırayla "Ay-Yorik", "Kuş Adası", "Ayasuluk" (Selçuk), "Mâ'ayañroz" (Küçük Menderes), "Kara-İn", "Çulha Burnu", "Karye-i Kesrî" (Özdere), "Gök-Su" (Kocaçay), "Kum Kısığı", "Karye-i İpsili" (Doğanbey), "Kal'a-i Cüneyd mezkûr harab" (Çıfıt Kalesi) (BnF, Supplément turc 956, fol. 94r).

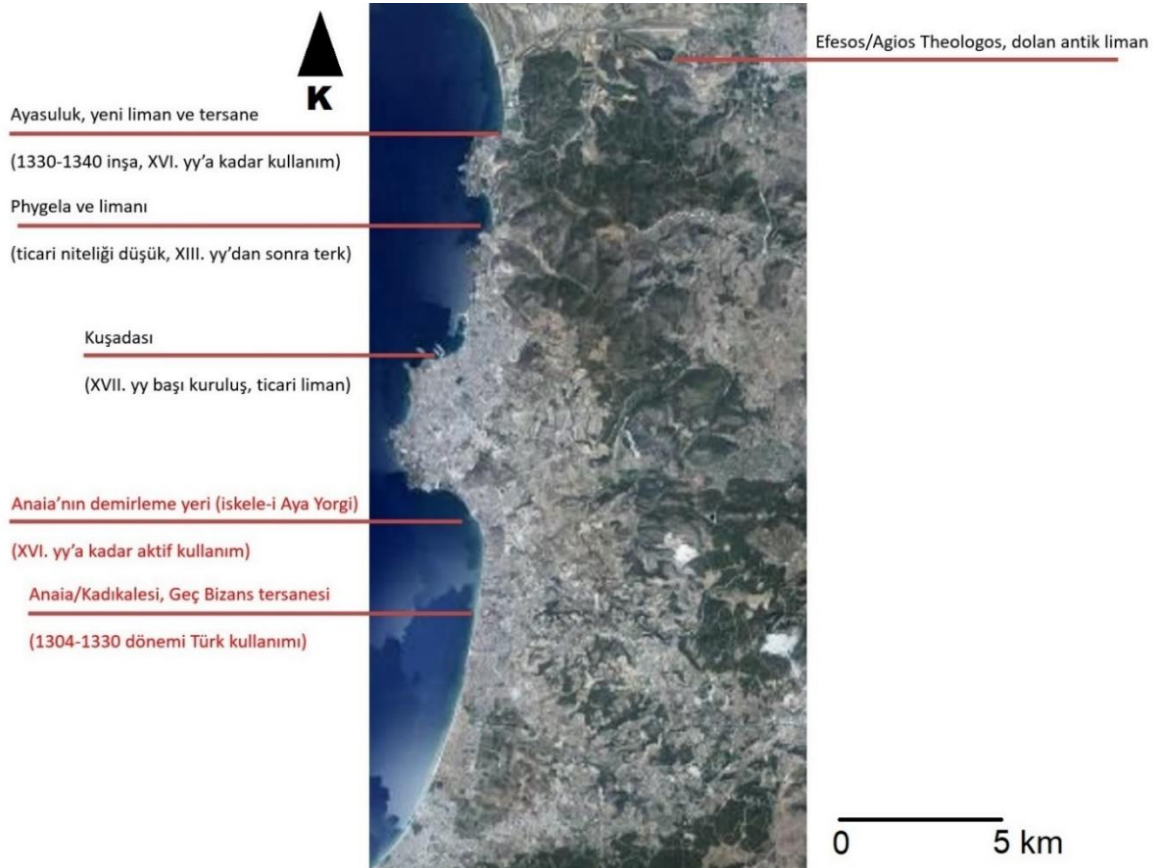
Denizcilik pratiklerinin makul ve mantıklı çerçevede devamlılığı gereği, Anaia'nın birkaç kilometre kuzeyindeki varlığı portolanlar yoluyla tespit edilen ve Dimitrios Tagias'ın "Samouda" adını kullandığı liman yeri, "Aya Yorgi İskeleyi" adıyla ve olasılıkla Aydınogulları Beyliği hakimiyetinden başlanarak bir süre daha kullanım görmüş olmalıdır. Bu dönemde, bölgedeki tersane fonksiyonu güncel bilimsel çalışmalar ortaya koyduğu üzere XIV. yüzyılın ortalarında Ayasuluk'a kaydırılmış; Anaia'nın kendisi yine Tagias'a göre XVI. yüzyılda çoktan terk edilmiş; günümüz Kuşadası kenti ise XVII. yüzyıl başlarında Osmanlılar tarafından bölgenin yeni yüksek kapasiteli liman yerleşmesi olarak sıfırdan kurulmuştur. Keza XVI. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Yunan orijinli anonim Lucca portolanında da Samos'un karşısındaki yörede, kırmızıyla işaretli Ayasuluk'un (θεολόγο) ardından devam eden geniş koyda önce Ay-Yorik/Aya Yorgi'ye (αγιορικ), bunun da güneyinde bir kale simgesiyle Anaia'ya (ανια) rastlanır. Her ikisi de ikincil önem göstergesi olan siyah renkle işaretlidir.⁹⁴

Böylelikle, coğrafi açıdan korunaklı küçük bir iskele görünümündeki Aya Yorgi'nin, Anaia'nın birkaç kilometre kuzeyindeki Geç Bizans Dönemi demirleme yerinin devamı olduğu anlaşılır. Mimari açıdan liman altyapısına sahip olmayan mütevazı vaziyeti, görünüşe göre Osmanlı Dönemi'nde de devam etmiştir (Resim 6). 1275 tarihli Venedik portolan metninin, buraya uğrayan gemilerin 14-18 m derinlikteki açıklara demir atması tavsiyesi, Pîrî Reis'in Aya Yorgi sahilinin sığlık olduğu tarifiyle örtüşür. Haliyle, kıyıdan bir miktar açığa demirleyen gemiler ile anakaradaki iskele arası ulaşımında kayıklar kullanılmış olmalıdır. İskelenin XVI. yüzyıldan itibaren karşılaşılan söz konusu isminin kökeni olan Agios Georgios'un ise nereden geldiği henüz tam olarak aydınlatılamamış, lakin birkaç kilometre uzağında bulunan Kadıkalesi/Anaia Kazısı'nda keşfedilmiş anıtsal kiliseyle ilişkili olabileceği, güncel literatürde kısaca öne sürülmüştür. Yukarıda değinilen erken XVI. yüzyıl anonim Lucca portolanında, günümüz Kadıkalesi'nin Anaia, kuzeyindeki demirleme noktasının ise Ay-Yorik/Aya Yorgi şeklinde gösterimi, varlığına ancak Türk hakimiyetinde rastlanan bu ismin esasen iskele yerine ait olduğunu, lakin Kitâb-ı Bahriye'nin farklı kopyaları ile bazı Osmanlı haritalarında görüldüğü üzere, daha sonra Kadıkalesi'ni de kapsayacak şekilde genişleyerek bir müddet kullanıldığını akla getirir.

⁹⁴ George Tolias, *The Greek Portolan Charts, 15th-17th Centuries* (Atina: Olkos, 1999), 121.

XI. yüzyılda Mikhael Attaleiates, Girit Emirliği'ne karşı 960'ta düzenlenen sefer öncesinde, çokça gemiden oluşan Bizans donanmasının ilk olarak Phygela'da bir araya getirildiğini aktarır. Ancak, bu deniz gücünü kumanda eden II. Nikephoros Phokas, Phygela'yı ismi nedeniyle sefere çıkış için uygun bulmaz. Ardından buranın biraz uzağında bulunan tepelik bir burnu belirleyip ismini ve nasıl bir yer olduğunu soruşturur. Burnun "Agia" olduğunu öğrendikten sonra Phygela'da yüklenen her şey geri indirilir, gemiler Agia bölgesine demirler ve en son yükleme ile gemiye biniş buradan yapılarak, nihai sefere çıkış noktası olur.⁹⁵ Phygela ile olan coğrafi ilişkisi, büyük bir donanma bulundurmaya elverişli koşulları ve gemilerin açığa demirleme detayı, Attaleiates'in tanıklığında geçen ve yeri kesin olarak henüz tespit edilememiş Agia adlı burnun, Aslan Burnu olabileceğini düşündürür. Yine Aslan Burnu ilgisindeki geç dönem iskele yeri Aya Yorgi ile telaffuz itibarıyla benzerliği de bu ihtimalle uyumlu bir detaydır. Dolayısıyla, kaynaklarda XVI. yüzyıldan önce rastlanmayan "Aya Yorgi" isminin kökeni, X.-XI. yüzyıllar bağlamında değinilen Agia'yla ilişkili de olabilir.

En nihayetinde bu makale kapsamında, önceki araştırmacılar farklı olarak ilk kez Bizans, Ceneviz ve Türk üçgeninde kullandığımız tüm yazılı kaynaklar, portolanlar ve arkeolojik veriler, Anadolu'nun güneybatı kesiminde denizle ilişkili ticaret hayatının yalnızca Efesos/Ayasuluk/Pamucak ya da Miletos/Palatia/Balat odağındaki limanlar üzerinden kurgulanamayacağını göstermektedir. Hem sahada hem de arşivde yürütülen arkeolojik çalışmalar sayesinde Anaia'yı Bizans, Ceneviz ve Türk üçgeninde irdelemek, keza ticari rolü ve denizle kurduğu ilişkiyi bir arada değerlendirmek, Osmanlı hakimiyetinde Kadıkalesi'ne dönüşen buranın XV. yüzyıla beraber yeni bir kimlik kazanan ticari vasfı ile yerleşme niteliğini daha iyi anlamamızı mümkün kılacaktır. Ayrıca, Kuşadası'nın XVI. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkış ve yükselme sürecinin öncesini, hem denizsel bağlamda, hem de bölgesel ölçekte anlamlandıracaktır.

Resim 6. Makalenin ana bulguları (kırmızı) doğrultusunda Anaia/Kadıkalesi'nin XIII.-XIV. yüzyıl tarihsel topoğrafyasına yönelik yeni önermelerin, günümüz Kuşadası ile yakın çevresi üzerinde gösterimi (Google Haritalar üzerine Hasan Sercan Sağlam).

⁹⁵ Mikhael Attaleiates, *The Histories*, ed. Anthony Kaldellis ve Dimitris Krallis (Cambridge ve Londra: Harvard University Press, 2012), 408-409.

SONUÇ

Anadolu'nun Ege kıyısında yer alan Anaia/Kadıkalesi'nin Geç Bizans Dönemi tarihi topoğrafyasını yeniden değerlendiren bu makalede limanının konumu ve denizcilik altyapısına odaklanılmıştır. Çeşitli birincil kaynaklar, özellikle de Ceneviz ve Venedik arşiv belgeleri ile portolan haritaları ve portolan metinleri, bu bağlamda yeniden incelenmiş, Anaia'da olduğu bilinen limanın Geç Ortaçağ itibarıyla kentsel ve ekonomik çerçevedeki yeri irdelenmiştir. Ayrıca, Beylikler Dönemi'nin başlarına kadar işlevini sürdürmüş olması muhtemel bir tersanenin varlığı ortaya konmuştur ki bu da bölgedeki denizcilik faaliyetlerinin sürekliliğini göstermektedir. Nihayetinde bu araştırmada, yazılı ve görsel kaynaklar birleştirilerek Anaia'nın deniz ulaşım ağlarındaki rolüne dair yeni bir hipotez sunulmuş ve bölgenin mekansal dönüşümüne dair önemli çıkarımlar sağlanmıştır.

Makale kapsamındaki tüm bulgular, bölgenin tarihi gelişimini daha geniş bir bağlama oturtmaktadır ve önceki hipotezleri önemli ölçüde geliştirmektedir. Bir yandan, Efesos/Agios Theologos'un zamanla denizden uzaklaşmasının ve metruklaşmasının ardından, bölgenin Beylikler ve Erken Osmanlı dönemlerinde, kuzeyde Pamucak sahilinde, Ayasuluk'un 1330-1340 arası inşa edilen surlu, kuleli ve tersaneli yeni limanı görülmektedir. Diğer yandan, güneyde 1304 sonlarında Türk hakimiyetine geçen Anaia'nın tahkimli yerleşme merkezinin, olasılıkla 1330-1340 dönemine kadar bir müddet Türkler tarafından da kullanıldığı anlaşılan Geç Bizans Dönemi tersanesi ortaya çıkmaktadır. Anaia/Kadıkalesi sahilinde daha önce belgelenmiş ve işlevi tam olarak belirlenememiş mimari kalıntılar bir ölçüde bu tersaneyle ilişkili olmalıdır. Buranın kuzey yönünde, birkaç kilometre uzağında ise Anaia'nın liman altyapısına sahip olmayan basit demirleme ve iskele yeri, Osmanlı Dönemi'ndeki ismiyle Aya Yorgi bulunmaktadır. XIII. yüzyıl sonuna tarihlenen Ceneviz arşiv belgelerinde karşılaşılan ve ilgili tüccarlar tarafından sıkça kullanılan yer de yine burasıdır.

Daha sonra Dimitrios Tagias, 1550'lerde Anaia'nın viran halini aktardığı üzere, yine Ayasuluk'la beraber çeşitli nedenlerden ötürü artık yetersiz kaldığı ve her iki yerleşmenin de liman bağlamında cazibesini bütünüyle yitirdiği anlaşılır. Bu nedenle yöreye XVI.-XVII. yüzyılların geçişinde Osmanlılar tarafından güvenli, mamur ve yüksek kapasiteli, ayrıca bölgesel ölçeğe sahip, yeni bir liman ile beraberinde tahkimatlı bir liman kentinin sıfırdan inşa edildiği kaynaklarda görülür. Söz konusu yerleşme olan ve başta savunma yapıları olmak üzere mimari mirasıyla Osmanlı Dönemi'nin karakteristik bir yansıması olan günümüz Kuşadası yerleşmesi ise bilimsel hiçbir dayanağı bulunmayan Ceneviz iddialarının aksine, yörenin Bizans-Ceneviz-Türk üçgeninde, denizsel bağlamdaki tarihsel topoğrafya zincirinin aslında en son halkasıdır ve bu işlevini halen sürdürmektedir.

KAYNAKÇA

- VII. Konstantinos. *Constantinus Porphyrogenitus, De Thematis et De Administrando Imperio, Accedit Hieroclis Synecdemus cum Bandurii et Wesselingii Commentariis*, c. 3, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, c. 18, ed. August Immanuel Bekker. Bonn: Eduard Weber, 1840.
- Ahrweiler, Hélène. "Byzance et la mer: La marine de guerre, la politique et les institutions Maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles." Yayınlanmamış Doktora Tezi. Université de Paris, 1966.
- Akdeniz, Engin. "Kuşadası Kadıkalesi Kazısında Bulunan Bir Hitit Heykelciği," *OLBA* 9 (2004) 21-57.
- Akdeniz, Engin. "A New Excavation in Western Anatolia: Kadıkalesi (Ancient Anaia) – A Preliminary Report for Prehistoric-Protohistoric Results 2001-2005," *OLBA* 13 (2006): 1-34.
- Akdeniz, Engin. "Kadıkalesi Kazısı Miken Buluntuları," *Arkeoloji Dergisi* 9 (2007): 35-59.
- Akdeniz, Engin. "Kuşadası Kadıkalesi Kazısının İlk Sonuçlarının Prehistorik-Protohistoric Açısından Genel Bir Değerlendirilmesi," *Sempozyum "Geçmişten Geleceğe Kuşadası" II*, 4-9 Kasım 2008, ed. Ayşe Günbey Şerifoğlu, 25-47. Kuşadası: Kuşadası Belediyesi, 2008.
- Anderson, William. *Castles of Europe from Charlemagne to the Renaissance*. Londra: Omega Books, 1984.
- Attaleiates, Mikhael. *The Histories*, ed. Anthony Kaldellis ve Dimitris Krallis. Cambridge ve Londra: Harvard University Press, 2012.

- Balletto, Laura. "Ània-Ànea tra Greci, Genovesi, Almogàveri e Turchi," *Cultura e società nell'Italia medievale: studi per Paolo Brezzi*, 59-69. Roma: Palazzo Borromini, 1988.
- Baykara, Tuncer. "Çeşme Kalesi," *Belleten* 54, no. 210 (1990): 603-630.
- Bekker, August Immanuel (ed.). *Suidae Lexicon*. Berlin: Georg Reimer, 1854.
- Bertolotto, Gerolamo, ve Angelo Sanguineti. "Nuova serie di documenti sulle relazioni di Genova coll'Impero Bizantino," *Atti della Società Ligure di Storia Patria* 28 (1896): 337-573.
- Biblioteca Apostolica Vaticana. Vat.lat. 4870 (XV.-XVI. yy.), https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.lat.4807
- Biblioteca Apostolica Vaticana. Vat.lat. 5300 (XV.-XVI. yy.), https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.lat.5300
- Biblioteca Civica Angelo Mai, Bergamo. Ms. 313 (XV.-XVI. yy.), <https://www.bdl.servizirl.it/vufind/Record/BDL-OGGETTO-4148>
- Bibliothèque nationale de France (BnF). Département Cartes et plans, CPL GE DD-687 (RES), [https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b5901108m/f6.item.r=CPL%20GE%20DD-687%20\(RES\)](https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b5901108m/f6.item.r=CPL%20GE%20DD-687%20(RES))
- Bibliothèque nationale de France (BnF). Département des Manuscrits, Supplément turc 220, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b60004373/>
- Bibliothèque nationale de France (BnF). Département des Manuscrits, Supplément turc 956, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b6000438h/>
- Blessing, Patricia. "Mediterranean Anatolia, Anatolian Mediterranean: A Landmass and Its Sea(s)," *Architectural Histories* 12, no. 1 (2024): 1-19.
- Buch, Wilfried. "14./15. Yüzyılda Kudüs'e Giden Alman Hacılarının Türkiye İzlenimleri," çev. Yüksel Baykara, *Belleten* 46, no. 183 (1982): 121-178.
- Bunson, Matthew. *Encyclopedia of the Roman Empire*. New York: Infobase Publishing, 2014.
- Byzantios, Stephanos. *Stephani Byzantii Ethnicorum quae supersunt*, c. 1, ed. August Meineke. Berlin: Georg Reimer, 1849.
- Caner Yüksel, Çağla. "A Tale of Two Port Cities: Ayasuluk (Ephesus) and Balat (Miletus) during the Beyliks Period," *Al-Masāq* 31, no. 3 (2019): 338-365.
- Carlo Alberto di Savoia (ed.). *Liber Iurium Reipublicae Genuensis*, c. 1, *Historiae Patriae Monumenta*, c. 7. Torino: b.y., 1854.
- Culierrier, Pascal. "Les évêchés suffragants d'Éphèse aux 5e-13e siècles," *Revue des études byzantines* 45 (1987): 139-164.
- Dalanay, Yaman. "The Medieval Harbour of Ephesus / Ayasuluk," *Aydınöğulları Tarihi (04-06 Kasım 2010 Aydın) Bildiriler, Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu - I*, ed. Mehmet Ersan, Mehmet Şeker ve Cüneyt Kanat, 167-180. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
- Delatte, Armand. *Les Portulans Grecs*. Liège ve Paris: Université de Liège, 1947.
- Deycks, Ferdinand (ed.). *Ludolphi, Rectoris Ecclesiae Parochialis in Suchem, De Itinere Terrae Sanctae Liber*. Stuttgart: Litterarischen Vereins, 1851.
- Elalmış, Ayça. "Bizans Anaia'sı (Asia) ve Çevresinin Tarihsel ve Kültürel Coğrafyası." Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ege Üniversitesi, 2016.
- Eraşar, Osman. "Askeri Bir Tahkimat Olarak Alanya Kalesi ve Tersanesi," *Kalon Oros / Alanya Ortaçağ Arkeolojisi*, ed. Sema Doğan, 29-73. İstanbul: Ofset Yapımevi, 2022.

ERC Medea-Chart. <https://medea.fc.ul.pt/main>

Erön, Aydın. “Kuşadası İlçesi ve Samsun (Mykale) Dağı Yüzey Araştırması Projesi: 2021 Yılı Çalışmaları,” *Lycus Dergisi* 6 (2022): 127-154.

Gelzer, Heinrich, Heinrich Hilgenfeld ve Otto Cuntz (ed.). *Patrum nicaenorum nomina Latine, Graece, Coptice, Syriace, Arabice, Armeniace*. Leipzig: B. G. Teubner, 1898.

Gibbon, Edward. *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, c. 2. New York: Cosimo Classics, 2008.

Google Haritalar. <https://www.google.com/maps>

Grant, Alasdair C. “Cross-Confessional Captivity in the Later Medieval Eastern Roman World, c.1280-1450.” Yayınlanmamış Doktora Tezi. University of Edinburgh, 2021.

Greenfield, Richard P. H. (ed.). *The Life of Lazaros of Mt. Galesion An Eleventh-Century Pillar Saint*. Washington D.C.: Dumbarton Oaks, 2018.

Gregoras, Nikephoros. *Nicephori Gregorae, Byzantina Historia*, c. 1, ed. Ludwig Schopen, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, c. 25. Bonn: Eduard Weber, 1829.

Güneş, Cüneyt. *Bizans Anadolu'sunda Askerî ve İdarî Bir Sistem: Thema Sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2021.

Isom-Verhaaren, Christine. *The Sultan's Fleet: Seafarers of the Ottoman Empire*. Londra: I.B. Tauris, 2022.

İnalçık, Halil. “The Rise of the Turcoman Maritime Principalities in Anatolia, Byzantium, and Crusades,” *Byzantinische Forschungen* 9 (1985): 179-218.

Jacoby, David. “An Unpublished Medieval Portolan of the Mediterranean in Minneapolis,” *Shipping, Trade and Crusade in the Medieval Mediterranean Studies in Honour of John Pryor*, ed. Ruthy Gertwagen ve Elizabeth Jeffreys, 65-83. Londra ve New York: Routledge, 2012.

James Ford Bell Library, University of Minnesota. Ms. 1300 Po (yak. 1275), <https://umedia.lib.umn.edu/item/p16022coll184:12082>

Jones, Michael R. “Evidence for Coastal Quarrying Documented by the Boğsak Archaeological Survey (BOGA) in Eastern Rough Cilicia, 2016-2018,” *Skyllis* 19, no. 1 (2020): 48-61.

Kadıkalesi/Anaia Kazısı Fotoğraf ve Belge Arşivi.

Kahyaoğlu, Mehmet. “12. ve 13. Yüzyıllarda Batı Anadolu Liman Kentleri-Tarihsel Bir Yaklaşım.” Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ege Üniversitesi, 2010.

Kahyaoğlu, Mehmet. “Portolan Charts and Harbor Towns in Western Asia Minor towards the End of the Byzantine Empire,” *Trade in Byzantium: Papers from the Third International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*, ed. Paul Magdalino ve Nevra Necipoğlu, 267-277. İstanbul: Koç Üniversitesi ANAMED, 2016.

Karadaş, Aylin, Ertuğ Öner ve Rifat İlhan. “Kadıkalesi (Anaia) Çevresinde Jeoarkeolojik Çalışmalar,” *Ege Coğrafya Dergisi* 30, no. 1 (2021): 31-42.

Kardaşlar, Umut. “Arkeolojik Buluntulara Göre Anaia'da Bizans Dönemi Üretim Verilerinin Değerlendirilmesi.” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ege Üniversitesi, 2019.

Khoniates, Niketas. *Nicetae Choniatae Historia*, ed. August Immanuel Bekker, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, c. 35. Bonn: Eduard Weber, 1835.

- Kiel, Machiel. "Kuşadası: Genose Colonial Town of the 1300s or Ottoman Creation of the 17th Century?" *CIÉPO XIV. Sempozyumu Bildirileri, 18-22 Eylül 2000, Çeşme*, ed. Tuncer Baykara, 403-415. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2004.
- Kiprios, Georgios. *Georgii Cyprii Descriptio Orbis Romani*, ed. Heinrich Gelzer. Leipzig: B. G. Teubner, 1890.
- Komnene, Anna. *Annae Comnenae Alexias*, c. 1, ed. Diether Roderich Reinsch ve Athanasios Kambylis, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, c. 40/1. Berlin ve New York: De Gruyter, 2001.
- Kretschmer, Konrad. *Die Italienischen Portolane des Mittelalters: Ein Beitrag zur Geschichte der Kartographie und Nautik*. Berlin: E. S. Mittler & Sohn, 1909.
- Malay, Hasan. "A New Inscription from Anaia: Greek Translation of Codex Theod. 2.8.18 (on Stopping Litigation on Sunday)," *Epigraphica Anatolica* 53 (2020): 173-177.
- Maltezou, Chryssa A. "Ἑλληνες καὶ Ἱταλοὶ ἔμποροι στὴν Ἀναία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (ἀρχές 14^{ου} αἰ.)," *Porphyrogenita: Essays on Byzantine History in honour of Julian Chrysostomides*, ed. Charalambos Dendrinos, Jonathan Harris, Eirene Harvalia-Crook ve Judith Herrin, 253-264. Aldershot: Ashgate, 2003.
- Mélikoff-Sayar, Irène (ed.). *Le Destān d'Umūr Pacha, Düstürnāme-i Enverī*. Paris: Presses Universitaires de France, 1954.
- Mercangöz, Zeynep, ve Emine Tok. "Kuşadası ve Çevresindeki Ortaçağ Kaleleri," *Geçmişten Geleceğe Kuşadası, 23-26 Şubat 2000, Sempozyum*, ed. Ayşe Günbey Şerifoğlu, 147-156. İzmir: Kuşadası Belediyesi, 2001.
- Mercangöz, Zeynep. "Emporion ve Kommerkion Olarak Anaia'nın Değişken Tarihî Yazgısı," *On İkinci ve On Üçüncü Yüzyıllarda Bizans Dünyasında Değişim: Bildiriler, 1. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu, İstanbul, 25-28 Haziran 2007*, ed. Ayla Ödekan, Engin Akyürek, Nevra Necipoğlu ve İnci Türkoğlu, 279-292. İstanbul: Vehbi Koç Vakfı: 2010.
- Mercangöz, Zeynep. "Kuşadası, Kadıkalesi/Anaia Kazısı: Bizans Döneminden Birkaç Küçük Buluntu," *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts, BYZAS 15*, ed. Beate Böhlendorf-Aslan ve Alessandra Ricci, 223-232. İstanbul: Ege Yayınları, 2012.
- Mercangöz, Zeynep. "Kuşadası, Kadıkalesi (Anaia)," *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları*, ed. Altan Çilingiroğlu, Zeynep Mercangöz ve Gürcan Polat, 404-413. İzmir: Ege Üniversitesi, 2012.
- Mercangöz, Zeynep. *Bizanslı Ustalar - Latin Patronlar*. İstanbul: Ege Yayınları, 2013.
- Mercangöz, Zeynep. "The Notable Byzantine Religious Findings From Kuşadası, Kadıkalesi/Anaia Excavations in 2001-2022," *A Century of Byzantine Studies in Turkey: Papers From the Sixth International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium, 22-24 June 2023*, ed. Engin Akyürek ve Merve Özkılıç. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2024, 435-466.
- Mercangöz, Zeynep. "Mimari ve Küçük Buluntularıyla Kadıkalesi'ndeki Anıtsal Kilise," *Kültürel Zenginlikler: Sanat Tarihi ve Mimari Alanında Akademik İncelemeler*, ed. Gülgün Köroğlu, Esmâ İğüs, Özlem Oktay Çerezci ve Sanem Soylu Yılmaz. İstanbul: Atlas Akademik Yayınları, 2024, 369-391.
- Miklosich, Franz, ve Joseph Müller (ed.). *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, c. 6. Viyana: Carl Gerold, 1890.
- Morgan, Gareth. "The Venetian claims commission of 1278," *Byzantinische Zeitschrift* 69 (1976): 411-438.
- Muntaner, Ramon. *Crónica d'en Ramon Muntaner*, ed. José Coroleu. Barselona: La Renaixensa, 1886.

- Müller-Wiener, Wolfgang. "Mittelalterliche Befestigungen Im Südlichen Jonien," *Istanbuler Mitteilungen* 11 (1961): 5-122.
- Müller-Wiener, Wolfgang. "Kuşadası und Yeni-Foça. Zwei italienische Gründungsstädte des Mittelalters," *Istanbuler Mitteilungen* 25 (1975): 399-420.
- Nystazopoulou-Pelekidou, Maria (ed.). *Βυζαντινὰ Ἐγγράφα τῆς Μοιῆς Πάτμου*, c. 2. Atina: Institute for Byzantine Research, 1980.
- Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.
- Özyiğit, Ömer. *Phokaia I, Kent Duvarları ve Restorasyonu*. İstanbul: Ege Yayınları, 2017.
- Pakhmeres, Georgios. *Georges Pachymérès, Relations Historiques*, ed. Albert Failler, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, c. 24/4. Paris: Institut Français d'Études Byzantines, 1999.
- Pîrî Reis. *Bahrije. Das türkische Segelhandbuch für das Mittelländische Meer vom Jahre 1521*, c. 2, ed. Paul Kahle. Berlin ve Leipzig: De Gruyter, 1926.
- Pîrî Reis. *Kitab-ı Bahriye*, c. 1, ed. Ertuğrul Z. Ökte. Ankara: Tarih Araştırmaları Vakfı, 1988.
- Pfeiffer-Taş, Şule. "Suggestions as to the Localization of the Harbour of Ayasuluk and the Italian Settlement during the Aydınoğulları Dynasty from a New Perspective," *New Trends in Ottoman Studies*, ed. Marinos Sariyannis, 1087-1107. Resmo: Girit Üniversitesi, 2014.
- Pegolotti, Francesco Balducci. *La Pratica della Mercatura*, ed. Allan Evans. Cambridge: The Medieval Academy of America, 1936.
- Προσωπογραφία του Ελληνο-βενετικού κόσμου: Τα πρόσωπα του 13ου αιώνα (Prosopography of the Greek-Venetian World: The persons of the thirteenth century). <https://greek-venetian.anavathmis.eu/>
- Sağlam, Hasan Sercan. "UNESCO Dünya Miras Geçici Listesi Bağlamında Kuşadası Eleştirisi ve Var Olmamış Bir Ceneviz Kolonisi: Scalanova," *Kent Akademisi* 15, no. 2 (2022): 452-480.
- Sanuto Torsello, Marino. *The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross: Liber Secretorum Fidelium Crucis*, çev. Peter Lock. Londra ve New York: Routledge, 2016.
- Sauli, Lodovico. *Della Colonia dei Genovesi in Galata*, c. 2. Torino: Giuseppe Bocca, 1831.
- Schwartz, Eduard, ve Johannes Straub (ed.). *Concilium universale Ephesenum: Collectio Palatina*. Berlin ve Leipzig: De Gruyter, 1963.
- Seeck, Otto (ed.). *Notitia dignitatum, accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et laterculi prouinciarum*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1876.
- Stokstad, Marilyn. *Medieval Castles*. Westport ve Londra: Greenwood Press, 2005.
- Sylvia Ioannou Foundation Collection. M.0313, <https://sylviaioannoufoundation.org/en/collection/digital-library/m0313/>
- Tafel, Gottlieb Lucas Friedrich, ve Georg Martin Thomas (ed.). *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, c. 1. Viyana: k.k. Hof- und Staatsdruckerei, 1856.
- Tafel, Gottlieb Lucas Friedrich, ve Georg Martin Thomas (ed.). *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, c. 3 (Viyana: k.k. Hof- und Staatsdruckerei, 1857.
- Tolias, George. *The Greek Portolan Charts, 15th-17th Centuries*. Atina: Olkos, 1999.
- Tomaschek, Wilhelm. "Zur Historischen Topographie Von Kleinasien Im Mittelalter," *Sitzungsberichte der Philosophisch-Historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschafte* 124, no. 8 (1891): Bül. VIII, 1-106.

- Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi. Hazine 644 (ERC Medea-Chart, Chart 1805, <https://medea.fc.ul.pt/view/chart/1805>).
- UNESCO. "Trading Posts and Fortifications on Genoese Trade Routes from the Mediterranean to the Black Sea," 14 Nisan 2020, <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/6468/>
- Uzzano, Giovanni da. "Compasso: A mostrare a Navicare dall'uno stretto all'altro," *Della decima e delle altre gravezze*, c. 4/2, ed. Giovanni Francesco Pagnini. Lizbon ve Lucca: Giuseppe Bouchard, 1766.
- Ürkmaz, Özden. "Geç Tunç ve Demir Çağı'nda Anaia: Arkeolojik ve Epigrafik Veriler Işığında Yorumlar," *Tarih İncelemeleri Dergisi* 39, no. 1 (2024): 445-476.
- Varinlioğlu, Günder, Noah Kaye, Michael R. Jones, Rebecca Ingram ve Nicholas K. Rauh. "2016 Yılı Dana Adası Yüzey Araştırması: Boğsak Arkeolojik Yüzey Araştırmasının Antik Dağlık Kilikya'da Bir Ada Limanındaki İncelemeleri," *Arkeoloji ve Sanat* 155 (2017): 149-160.
- Varinlioğlu, Günder. "Quarry Industry in Rough Cilicia: The Cases of Dana Island and Kesiktaş," *Adalya* 27 (2024): 383-408.
- Walters Art Museum, Ms. W.658 (Book on navigation / Kitāb-i bahriye), <https://www.thedigitalwalters.org/Data/WaltersManuscripts/html/W658/description.html>
- Werner, Thomas A. "The Compasso-Rizo Family of Portolans and the 13th Century Revolution in Navigation." Sözlü Bildiri, *Society for the History of Discoveries: 60th Anniversary Conference*, 13-14 Kasım 2020, https://www.academia.edu/44502572/The_Compasso_Rizo_Family_of_Portolans_and_the_13_th_century_revolution_in_navigation (Erişim: 13 Aralık 2023).
- Wilson, Nigel, ve Jean Darrouzès. "Restes du cartulaire de Hiéra-Xérochoraphion," *Revue des études byzantines* 26 (1968): 5-47.